Vzhůru do ciziny...!!

Rámce a proměny českého cestovního ruchu a cestování do zahraničí po roce 1989

Pavel Mücke

Proudy autobusů a osobních aut vyjíždějících přes hraniční přechody se staly symbolem „návratu“ Československa a (později) České republiky „do Evropy“, především té západní, ale i návratu do svobodného světa obecně.¹ Lidé, kteří byli po několik generací nuceni podřizovat svou osobní svobodu, zájmy a preference v oblasti cestování „státnímu zájmu“, se konečně mohli vydat na cesty napříč světem. Na rozdíl od diplomatických jednání na nejvyšší úrovni, která se pozvolna rozbíhala s devadesátými lety a která měla nakonec posunout republiku na geopolitické mapě z Východu na Západ, byla tato „živá řeka“ českých (a slovenských) turistů symbolem velmi viditelným již od prvních týdnů po pádu komunistického režimu v Československu. Paralelně s tím se dotvářely mechanismy a infrastruktura „společnosti volného času“ (například cestovních kanceláří), která byla v našich končinách budována již od 19. století a v jejímž mnohostranném rozvíjení pokračoval i předlistopadový komunistický režim.²

Vedle ochoty, či přímo nahromaděné touhy cestovat a také příhodné geografické polohy Československa, které samo sousedilo s některými vytouženými zeměmi

1 Za podnětné připomínky k tomuto textu bych chtěl poděkovat kolegům Miroslavu Vaňkovi, Petru Roubalovi, Martinu Francovi, Pavlu Urbáškoví, Milanu Drápalovi, Vítku Sommerovi a také anonymním autorům recenzních posudků.

2 Viz např. FRANKE, Antonín a kol.: *Rukověť cestovního ruchu*. Praha, Merkur 1984 (2. vydání). Z pohledu dějin životního stylu nejnověji viz KNAPÍK, Jiří – FRANC, Martin a kol.: *Průvodce kulturním děním a životním stylem v českých zemích 1948–1967*, sv. 1–2. Praha, Academia 2011.

Západu, výjezdům napomohla také příznivá mezinárodní situace. Končila studená válka a vstřícný postoj Gorbačovova vedení v Sovětském svazu dával v rámci politiky *perestrojky* a *glasnosti* prostor autonomnímu vývoji v satelitních státech bývalého impéria, včetně uvolnění režimu zahraničního cestování a devizové politiky.³ Na druhé straně svou roli hrála také velká popularita nenásilné „sametové revoluce“ u západní veřejnosti, kterou v jejích očích ztělesňoval nově zvolený československý prezident Václav Havel.⁴ Díky své neortodoxní, značně idealistické a „nadstranické“ politice, nonkonformnímu vystupování politika-neprofesionála a pomyslné roli „filozofa na trůnu“ vzbuzoval sympatie mnoha liberálně zaměřených politiků a dalších osobností veřejného života po celém světě a stal se tak na dlouhá léta „tvář“ a „reklamní značkou“ Československa a později i České republiky v zahraničí.⁵ Obraz „malé země uprostřed Evropy“ se v zahraničních státnických a diplomatických kruzích postupně měnil ze strnulého (post)sovětského satelitu na otevřenou prozápadní demokracii.⁶ Začala se psát i nová kapitola dějin českého cestování.

Nad prameny k dějinám polistopadového cestování a cestovního ruchu

Cestování a cestovní ruch díky svému mezinárodnímu rozměru a ekonomickému potenciálu, který má vzestupnou tendenci, budí pozornost řady vědních oborů. O toto bytostně interdisciplinární téma se primárně zajímají například ekonomie,

- 3 Viz např. PULLMANN, Michal: *Konec experimentu: Přestavba a pád komunismu v Československu*. Praha, Scriptorium 2011, zejména s. 41–73. V interpretaci životních příběhů dobových politických elit a disidentů viz též VANĚK, Miroslav (ed.): *Mocní? A bezmocní? Politické elity a disident v období tzv. normalizace. Interpretací studie životopisných interview*. Praha, Prostor 2006. O pádu železné opony z pohledu mocností viz např. BLANTON, Thomas: Ronald Reagan, George H. W. Bush a revoluce roku 1989: Americké mýty versus primární zdroje. In: *Soudobé dějiny*, roč. 18, č. 1–2 (2001), s. 120–150; SAVRANSKAYA, Svetlana: Pád Berlínské zdi, východní Evropa a Gorbačovova víze Evropy po studené válce. In: *Tamtéž*, s. 151–171.
- 4 Viz SUK, Jiří: Od nemožnosti politiky k politice jako umění možného: Paradoxní život občana Václava Havla v letech 1969–1992. In: GJURIČOVÁ, Adéla – KOPEČEK, Michal (ed.): *Kapitoly z dějin české demokracie po roce 1989*. Praha – Litomyšl, Paseka 2008, s. 16–51.
- 5 Viz např. SUK, Jiří: Prezident Václav Havel a břemeno (komunistické) minulosti: Lustrace jako politický a morální problém 1989–1992. In: GJURIČOVÁ, Adéla – KOPEČEK, Michal – ROUBAL, Petr – SUK, Jiří – ZAHRAVNÍČEK, Tomáš: *Rozdělení minulosti: Vytváření politických identit v České republice po roce 1989*. Praha, Knihovna Václava Havla 2011, s. 135–181; TABERY, Erik: *Vládeme, neruší: Opoziční smlouva a její dědictví*. Praha, Respekt Publishing 2008, s. 274–278. Je nutné dodat, že Havlovy kroky na mezinárodním poli, které často nebyly konzultovány s federální a později s českou vládou, se mnohdy stávaly předmětem kontroverzí na vnitropolitické scéně (viz např. KOPEČEK, Lubomír: *Éra nevinosti: Česká politika 1989–1997*. Brno, Barrister & Principal 2010, s. 39 n. a 167–169).
- 6 Od roku 1994 kupříkladu americké ministerstvo zahraničí přestalo používat pro Českou republiku a další země regionu označení „východní Evropa“ (*Eastern Europe*) a nahradilo jej pojmem „střední Evropa“ (*Central Europe*). Viz TODOROVA, Maria: *Imagining the Balkans*. New York – Oxford, Oxford University Press 1997, s. 141.

statistika, sociologie, politologie, rekreologie nebo sociální a kulturní antropologie, které významně zásobují depozitáře knihoven a redakce odborných periodik stále sílící lavinou titulů na dané téma.⁷ Relevantní domácí odborná literatura veskrze pochází z provenience ekonomie, sociologie cestovního ruchu, specializovaných oborů řízení dopravy a výjimečně pak i z oboru hospodářských a sociálních dějin.⁸

Kacířská otázka ovšem zní: má smysl se tímto specifickým tématem zabývat také z pohledu historického, zejména pokud se jedná o nejnovější období z bezprostředního sousedství „žhavé přítomnosti“? Historik a přední odborník na dějiny cestovního ruchu Jan Štemberk v dané souvislosti konstatuje, že tato problematika patří v české historiografii k tématům spíše okrajovým, vzápětí však dodává, že „zvyšující se časový odstup by již mohl přinést více prací o proměnách, které do chápání cestovního ruchu vnesly společenské změny po roce 1989“.⁹ Osobně se také domnívám, že si uvedené téma „historizaci“ zaslouží a že jeho výzkum z pohledu historiografie má přes skeptické hlasy řadu opodstatnění.¹⁰ Na historickou látku tento fenomén proměňuje samotný uplývající čas. V první řadě jeho význam ale plyne z toho, že „sametový“ přelom v „cestovní realitě“ na počátku devadesátých let byl v kontextu českých, respektive československých soudobých dějin naprosto zásadní. Po roce 1989 se začala psát úplně nová kapitola v dějinách zdejší politiky cestovního ruchu a také místa cestování v životě české společnosti, což bylo umožněno souhrou faktorů, vedle příznivé mezinárodněpolitické situace zejména vzestupem životní úrovně a technickým pokrokem (rozšířením dopravních možností, expanzí komunikačních technologií včetně internetu apod.). Současná liberální praxe cestování s existencí v podstatě „neviditelných hranic“ v schengenském prostoru velké části Evropy je dějinnou zkušeností srovnatelnou chronologicky nejbližší s cestovní realitou konce „dlouhého“ 19. století.¹¹ Z hlediska historického výzkumu jsou

7 Rámcový přehled o nejnovější problematice studia cestovního ruchu včetně bibliografie poskytuje např. Monika Palatková v publikaci *Mezinárodní cestovní ruch* (Praha, Grada 2011); viz také PALATKOVÁ, Monika – ZICHOVÁ, Jitka: *Ekonomika turismu: Turismus České republiky*. Praha, Grada 2014.

8 Viz např. JINDROVÁ, Jarmila a kol.: *Cestovní ruch (základy)*. Praha, Oeconomica 2007; BERÁNEK, Jaromír: Vývoj cestovního ruchu České republiky v období let 1989–2005. In: *Cestování včera a dnes*, roč. 4, č. 3 (2007), s. 98–128; HAMARNEHOVÁ, Iveta: Vývoj cestovního ruchu v České republice a Slovenské republice. In: *Journal of Tourism and Services*, č. 1 (2010), s. 23–35; HAMARNEHOVÁ, Iveta – ŠENKOVÁ, Anna: Analytický pohled na vývoj vybraných ukazatelů cestovního ruchu v České republice a Slovenské republice v období 1989–2010. In: *Tamtéž*, č. 2 (2011), s. 7–34.

9 Viz ŠTEMBERK, Jan: Současný stav výzkumu dějin cestovního ruchu a dějin dopravy jako integrální součást hospodářských dějin. In: STELLNER, František – SOBĚHART, Radek (ed.): *Hospodářské dějiny v České republice na počátku 21. století: Sborník z konference konané 9. listopadu 2007 na KHD NF VŠE v Praze*. Praha, Oeconomica 2009, s. 97.

10 Příznačně kritický osten vyjádřil svého času jeden z kolegů-historiků, který na adresu výzkumu dějin cestování a cestovního ruchu pronesl zhruba následující komentář: „To je ale zvláštní téma! A co se tam vlastně zkoumá? To je snad o tom, kolik se toho projedlo někde v hotelu nebo tak něco...?“

11 Na příkladu vízové a vystěhovalecké politiky viz např. RYCHLÍK, Jan: *Cestování do ciziny v habsburské monarchii a v Československu: Pasová, vízová a vystěhovalecká politika 1848–1989*.

pozoruhodné také generační aspekty v prožívání a reflexi této „cestovní revoluce“. Kvalitativní výzkumy dokazují, že starší ročníky občanů České republiky vnímají změny v možnostech cestování jako jednu z nejvýznačnějších proměn k lepšímu, jimiž charakterizují vývoj poměrů po roce 1989. Naopak mladší generace již tuto fundamentální svobodu přijímají jako samozřejmost a běžnou součást svého každodenního života.¹² Sledování různých stránek této velké proměny cestovní reality na pomezí dějin politických, hospodářských, sociálních, ale i kulturních (včetně přesahů do příbuzných oborů) podle mého soudu patří k velkým historiografickým tématům a čeká na své potenciální autorky a autory.¹³

Alfou a omegou každého vědeckého bádání je dostupnost a výpovědní hodnota pramenů. V tomto ohledu se soudobé dějiny pohybují obrazně řečeno na „tenkém ledě“ zamrzajícího oceánu potenciální pramenné základny. Jinak řečeno, na rozdíl od studia starších dějinných období mají teoreticky možnost využít obrovskou masu pramenů nejrůznější povahy, včetně svědectví přímých aktérů dění (což činí naprosto iluzorním původní pozitivistický požadavek na historiografické dílo zahrnout do zkoumání pokud možno veškeré prameny), na straně druhé je zde limitem sama časová blízkost a aktuálnost látky, která s sebou přináší také nedostupnost jinak běžně využívaných historických archiválií, nepřístupných minimálně po tři desetiletí podle litery (jinak velmi liberálního) českého archivního zákona. Téma dějin polistopadového cestování a cestovního ruchu není v tomto ohledu výjimkou, což si vynucuje sáhnout po řadě dalších, alternativních pramenů: veřejných elektronických zdrojích (například datové analýzy rezortní agentury CzechTourism, elektronické dokumenty Úřadu vlády ČR, ministerstva pro místní rozvoj, ministerstva zahraničních věcí a Digitální knihovny Parlamentu ČR, statistiky a databáze Českého statistického úřadu a České národní banky, výzkumy specializované agentury v oblasti cestovního ruchu MAG Consulting apod.), výzkumech veřejného mínění nebo časopisech věnovaných cestovnímu ruchu. Využití zatím nepočtené memoárové literatury k tématu a rozhovorů s aktéry v kombinaci s dobovým tiskem pak dává možnost oživit výčty a rozborů makroekonomických údajů a legislativních norem.

Struktura tohoto pojednání, které je především příspěvkem do debaty nad českými polistopadovými dějinami, byla po zralé úvaze zvolena tak, aby rámcově postihovala zásadní okruhy otázek, jež se pasivního (zahraničního) cestovního ruchu nejvíce dotýkaly. V první řadě se to týká postupného rušení vízové povinnosti

Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2007.

12 Blíže k tomu viz kapitola „I want to be free! Civil and Political Rights“ v knize Miroslava Vaňka a Pavla Mückeho *Velvet Revolutions: An Oral History of Czech Society* (New York – Oxford, Oxford University Press 2016, s. 15–42).

13 Sám jsem se částečně proměn cestování a cestovního ruchu dotkl v dílčích studiích. Viz např. MÜCKE, Pavel: „Před oponou, za oponou...“ aneb Obraz cizinců a cizích zemí v paměti dělníků a příslušníků tzv. pracující inteligence Československa sedmdesátých a osmdesátých let 20. století. In: VANĚK, Miroslav (ed.): *Obyčejní lidé...?! Pohled do života tzv. mlčící většiny. Životopisná vyprávění příslušníků dělnických profesí a inteligence*. Praha, Academia 2009, s. 162–211; TÝŽ: Cestování a cestovní ruch v Československu mezi lety 1945–1989 pohledem české historiografie soudobých dějin. In: *Střed*, roč. 5, č. 1 (2013), s. 103–128.

ze strany československých orgánů i států západní Evropy a změn devizové politiky v souvislosti s cestovním ruchem. Další část je věnována utváření platformem cestovního ruchu (především cestovních kanceláří a agentur) a tvoří tak určitou sondu do hospodářských dějin v kombinaci s dějinami politiky cestovního ruchu. A konečně na závěr je zařazeno zamyšlení nad „pohledem cestujících a turistů“, nad jednotlivými druhy, destinacemi, možnostmi a limity polistopadového cestování, a to v kombinaci se subtilní analýzou a interpretací závěrů orálněhistorického výzkumu.

Návrat svobody pohybu. Proměny vízové a devizové politiky a „odstátnění“ cestování

Stát patřil minimálně od počátků moderní doby k významným aktérům v oblasti cestování a cestovního ruchu. Jednalo se o dva druhy vzájemně se prolínající činnosti, kterou je fakticky možné odlišit pouze mírou zainteresovanosti státu: jednak činnost aktivní (například formulování a regulování pasové či devizové politiky, tvorba relevantních zákonů a norem apod.), jednak působení spíše pasivní (garance a dohled nad dodržováním stanovených pravidel nebo nad konáním institucionálních aktérů zřizovaných státem či v jeho přímém vlastnictví apod.). Ani období našich nejnovějších dějin nebylo v tomto ohledu výjimkou, i když samozřejmě mělo svá specifika.¹⁴

K restriktivním nástrojům československého komunistického režimu v oblasti politiky cestování patřilo selektivní udělování výjezdních doložek, bez nichž se neobešla žádná cesta za hranice. Pod vlivem měnící se mezinárodněpolitické situace – zejména liberálního kurzu sovětské zahraniční politiky a rozkladu vládnoucího režimu v sousedním Polsku a Maďarsku – přistoupila poměrně konzervativní federální vláda Ladislava Adamce v roce 1989 na zrušení veskrze neoblíbených výjezdních doložek s platností od začátku letní sezony roku 1990. Tento spíše vynucený reformní krok však brzy překonal prudký spád událostí. Po 17. listopadu 1989 musela vláda pod tlakem domácího i mezinárodního veřejného mínění vydat vstupní víza pro několik exponovaných československých emigrantů (například pro populární písničkáře Jaroslava Hutku a Karla Kryla), což bylo dříve nemyslitelné, a byla také nucena urychlit zrušení doložek, neboť kritéria politické spolehlivosti cestování do zahraničí (především na Západ) se stávala bezpředmětnými. Federální ministerstvo vnitřní 1. prosince 1989 oznámilo, že doložky budou zrušeny s platností od 4. prosince

14 K roli státu a politiky cestovního ruchu za první republiky viz např. ŠTEMBERK, Jan: *Fenomén cestovního ruchu: Možnosti a limity cestovního ruchu v meziválečném Československu*. Pelhřimov, Nová tiskárna Pelhřimov 2010, s. 20–48; k poválečnému období viz např. FRANKE, A. a kol.: *Rukověť cestovního ruchu*, s. 87–95 (viz pozn. 2); DURMANOVÁ, Marie: Některé aspekty vývoje cestovního ruchu v českých zemích v období po druhé světové válce, 1945–1970. In: *Cestování včera a dnes*, roč. 4, č. 3 (2007), s. 76–97; nejnověji viz ŠTEMBERK, Jan a kol.: *Kapitoly z dějin cestovního ruchu*. Pelhřimov, Nová tiskárna Pelhřimov 2012.

a že volně cestovat do zahraničí mohou od toho okamžiku všichni českoslovenští občané, kteří jsou držiteli platných cestovních pasů. Vzápětí byly 13. prosince 1989 novelou trestního zákona zrušeny paragrafy o nedovoleném opuštění republiky a o vniknutí cizince na československé území a byly anulovány rozsudky vynesené podle těchto paragrafů, případně zastavena zahájená trestní řízení.¹⁵

Jak připomíná odborná literatura, federální ministerstvo vnitra pouze využilo své pravomoci povolit úlevy v cestování, ovšem rigidní předlistopadové předpisy jinak platily i nadále. Dá se říci, že politická revoluce do značné míry akcelerovala cestovní reformy přijaté před jejím začátkem. První fáze obrovského cestovního „boomu“ se tak realizovala v „přestavbových“ rámcích, což je dle mého soudu dobré připomenout, neboť část kolektivní paměti připisuje tuto „náhlou změnu“ až důsledkům „sametové revoluce“. Právní stav se změnil až od 8. února 1991 schválením Základní listiny práv a svobod (jejíž článek 14 garantoval svobodu pohybu)¹⁶ a poté od 15. května 1991 vydáním zákona (č. 216/1991 Sb.) o cestovních dokladech, který definitivně vyloučil možnost, že by stát omezil cestu svého občana, jež by nebyla ve „státním zájmu“. Jedinými důvody pro nevydání či odebrání cestovního dokladu nadále bylo trestní stíhání, nevykonání uloženého trestu a neplnění finančních závazků nebo vyživovací povinnosti.¹⁷ V této liberální (v demokratických zemích ovšem běžné) podobě je režim cestování do zahraničí uplatňován až do dnešních dnů.

Pozitivní ohlasy na probíhající nenásilnou změnu poměrů se projevy také v liberalizaci vízové politiky západních států vůči Československu a jeho občanům. Jako první zareagovala rakouská spolková vláda v čele s kancléřem Franzem Vranitzkým, která od 17. prosince 1989 nejprve na zkoušku a posléze trvale zrušila vízovou povinnost pro vstup československých občanů na rakouské území. V symbolické rovině pak železná opona na československo-rakouských hranicích padla ceremoniálním přestřižením ostnatých drátů tentýž den v Hatích u Znojma ministry zahraničí obou států Jiřím Dienstbierem a Aloisem Mockem za účasti místních obyvatel a také některých československých exulantů.¹⁸ Oborový časopis *Pohostinství a cestovní ruch* tento krok komentoval s velkým nadšením: „Odbouřejme hraniční zátaras, zavedme bezvízový styk bez povinné výměny měn – to byly požadavky všech, kteří se tohoto

15 Viz RYCHLÍK, J.: *Cestování do ciziny v habsburské monarchii a v Československu*, s. 132.

16 Viz Listina základních práv a svobod. In: *Sbírka zákonů, 1993* [online] [cit. 2015-03-13]. Dostupné z: http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/0/01/Sb%C3%ADrka_z%C3%A1kon%C5%AF_1993_%C4%8D%C3%A1stka_001_strana_19_Listina_z%C3%A1kladn%C3%ADch_pr%C3%A1v_a_svobod.png.

17 Viz RYCHLÍK, J.: *Cestování do ciziny v habsburské monarchii a v Československu*, s. 133.

18 Vzorem pro tento symbolický akt bylo „přestřižení drátů“ v červnu 1989 na hranicích maďarsko-rakouských, na němž se vedle Aloise Mocka podílel jeho maďarský protějšek Gyula Horn. Zmíněný symbolický okamžik měl zvláštní osobní náboj pro novopečeného československého ministra zahraničí a bývalého disidenta. V průběhu ceremoniálu se po dlouhé době setkal se svou dcerou Monikou, která byla komunistickým režimem nucena (výměnou za studium v zahraničí) vzdát se v 80. letech československého občanství a na sklonku roku 1989 dokončovala studium práv na vídeňské univerzitě. (Viz DIENSTBIER, Jiří: *Od snění k realitě: Vzpomínky z let 1989–1999*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 1999, s. 38.)

slavnostního aktu zúčastnili. A sen se stal skutečností. První kousky ostnatého drátu se staly nejcennějším suvenýrem. Padla železná opona.¹⁹ Osmnáctého ledna 1990 pak byla uzavřena reciproční mezivládní dohoda o zrušení vízové povinnosti mezi Československem a Rakouskem s platností od 1. února 1990.²⁰

Podobný symbolický ceremoniál za účasti ministrů zahraničí se opakoval také 23. prosince 1989 na hranici Československa se Spolkovou republikou Německo u obce Nové Domky nedaleko Rozvadova, kde byl partnerem Jiřího Dienstbiera „s nůžkami v rukou“ Hans-Dietrich Genscher.²¹ Aranžmá symbolického okamžiku později ve vzpomínkové knize vystihl československý ministr: „U rozvadovské celnice se sešlo mnoho našich občanů, aby uvítali německého ministra zahraničí na čs. území. V určenou minutu se však nedělo nic. Genscherova helikoptéra se zpozdila. (...) Když už bylo stejně všechno jinak, rozhodl se Genscher sehrát symbolické divadlo. Šel k české vesnici pěšky a vzal s sebou obyvatele Waidhausu, kteří zvědavě čekali, co se bude dít na druhé straně do té doby životu nebezpečné čáry. Po střihání drátů nás doprovodili do Waidhausu mnozí Češi. Železná opona byla vlastně oponou z ostatních drátů a kulometných věží, cvičených psů a širokých pásem země nikoho. Tradice potěmkinovských vesnic se tu projevila ve zvláště komické poloze. Jak na rakouských, tak na hranicích německých nám postavili kousek úplně nového plotu. Zřejmě se nehodilo, aby ministři střihali rezavé dráty. Proto jsme poodešli stranou střihnout si také oponu pravou.“²² Podobně jako v rakouském případě Československo i se západním Německem zrušilo vízovou povinnost, a to vzájemnou nótou ze dne 23. června 1990 (s platností od 1. července 1990).²³

Vedle československých sousedů začaly otvírat své hranice rušením víz pro Čechy a Slováky také další evropské země: od 29. května 1990 Itálie, od 15. června 1990 Dánsko, od 15. července 1990 Francie a Norsko, od 1. srpna 1990 Švédsko, od 1. října 1990 Velká Británie,²⁴ od 1. ledna 1991 země Beneluxu, od 20. března 1991 Turecko, od 28. března 1991 Řecko, od 30. března 1992 Španělsko a peloton význačnějších zemí evropského Západu uzavřelo zrušením víz od 19. září 1992 Portugalsko.²⁵ Výjimkami zůstalo Finsko, kam mohli našinci (teoreticky) vyjíždět

19 mb: Nejmilejší suvenýr loňského roku. In: *Pohostinství a cestovní ruch*, roč. 36, č. 1 (1990), s. 17.

20 Viz Rakousko: Seznam platných mezinárodních smluv s Českou republikou. In: Ministerstvo zahraničních věcí ČR [online]. [Cit. 2015-10-02.] Dostupné z: http://www.mzv.cz/jnp/cz/encyklopedie_statu/evropa/rakousko/smlouvy/index.html.

21 Dnes stojí na tomto místě malý památník. Viz Historie obce. In: Rozvadov: Oficiální stránky obce [online]. © 2017 [cit. 2015-10-02]. Dostupné z: <http://www.rozvadov.cz/vitame-vas/informace-o-obci/historie>.

22 DIENSTBIER, J.: *Od snění k realitě*, s. 38 n.

23 Viz Německo: Seznam platných mezinárodních smluv s Českou republikou. In: Ministerstvo zahraničních věcí ČR [online]. [Cit. 2015-10-02.] Dostupné z: http://www.mzv.cz/jnp/cz/encyklopedie_statu/evropa/nemecko/smlouvy/index.html.

24 Velká Británie velmi zvažovala opětovné zavedení víz pro občany ČR v souvislosti se zvýšeným počtem českých Romů žádajících v zemi o azyl ve druhé půlce 90. let.

25 Viz Státy světa – informace: Evropa. In: Ministerstvo zahraničních věcí ČR [online]. [Cit. 2015-10-02.] Dostupné z: http://www.mzv.cz/jnp/cz/encyklopedie_statu/evropa/index.html.

bez víz již od 1. dubna 1975, a také tradičně spíše uzavřené Švýcarsko, kde dohoda o zrušení vízové povinnosti pro Českou republiku vešla v platnost až v roce 2008.

Zásadní zlom v pasové a vízové politice pak nastal 1. května 2004, kdy Česká republika vstoupila do Evropské unie a na českých hranicích se přestaly provádět celní kontroly. Proces „zneviditelnění hranic“ se pak dovršil přistoupením České republiky k zemím takzvaného schengenského prostoru (od 21. prosince 2007), které mezi sebou neuplatňují hraniční kontroly cestovních dokladů.²⁶ Jen o něco později, v roce 2008

došlo ke zrušení vízové povinnosti se Spojenými státy americkými.²⁷ Naopak značné komplikace pro cestující v letecké dopravě přinesla zpřísněná bezpečnostní opatření na letištích přijatá v důsledku teroristických útoků ve Spojených státech z 11. září 2001.

Pokud bych měl shrnout tento segment vlivu státu (a států) na zahraniční cestování, pak je možné říci, že tato kapitola z českých (československých) polistopadových dějin patří k těm z nejpozitivnějším. Na poli mezinárodní vízové diplomacie slavilo demokratické Československo a poté Česká republika prakticky samé úspěchy. Otázkou pro zevrubnější zkoumání pak zůstává, do jaké míry se o to svou aktivitou zasloužila právě naše diplomacie a nakolik to bylo důsledkem příznivých mezinárodních a geopolitických okolností.

Československý stát před listopadem 1989 přímo či nepřímou vlastnil drtivou většinu kapacit a platform pro výjezdového cestovního ruchu (typu veřejných dopravních prostředků či cestovních kancelářů), v rámci regulace hospodářského života určoval také devizovou politiku a v podstatě disponoval většinou deviz. Tyto dosti rigidní poměry, vyplývající z panujícího politicko-ekonomického systému, měly mimo jiné

Parkoviště autobusů a zároveň legendární bleší trh na Mexickém náměstí ve Vídni, kam mířili po otevření hranic a zrušení rakouských víz také turisté z Československa (foto Kolarik, 1990. Verein für Geschichte der Arbeiterbewegung, AZ-Archiv, Vídeň)

26 Na letištích byly tyto kontroly zrušeny v březnu 2008. Viz MICHÁLKOVÁ, Martina: *Češi a výjezdový mezinárodní turismus: Dlouhodobá perspektiva*. Bakalářská práce. Brno, Geografický ústav Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity 2009. Viz Masarykova univerzita [online]. 2009 [cit. 2015-10-02]. Dostupné z: https://is.muni.cz/th/222995/prif_b/Bakalarska_prace.txt.

27 Specifické vízové vztahy asymetrického rázu pak měla ČR s Kanadou, která pro ni z důvodu zvýšeného počtu žádostí o azyl mezi lety 2009 až 2013 zavedla vízovou povinnost. Tento krok však nebyl doprovázen reciprocitním zavedením víz pro Kanaďany cestující do ČR, jak bývá v diplomatické praxi obvyklé.

za následek dlouhodobou existenci paralelní šedé ekonomiky včetně nelegálního (leč velmi těžko vymýtitelného) obchodu s devizami, jejichž symbolem se stali „černí obchodníci“ (veksláci). Vývoj v devadesátých letech přinesl v devizové oblasti dosti radikální přelom, a to nejen pro život této specifické, často popularizované, ovšem doposud o to méně zkoumané subkultury, ale obecně i pro většinovou společnost, pro niž konfrontace s šedou ekonomikou byla v éře pozdního socialismu každodenní realitou.²⁸

Jedním z klíčových programových bodů radikální varianty „šokové terapie“ a ekonomické „transformace bez přívlastků“, jak ji prosadil a prováděl okruh vládních ekonomů kolem Václava Klause, totiž byla liberalizace cen, zavedení vnitřní směnitelnosti měny a také uvolnění devizového trhu.²⁹ Ten byl až do roku 1989 velmi striktně regulován státem podle takzvaného měnového plánu, jehož otěže třímala v rukou Státní banka československá. Podstata měnového plánu laicky řečeno spočívala ve stanovování různých cen a limitů deviz pro různé ekonomické subjekty působící na trhu (například pro podniky zahraničního obchodu, pro přijíždějící cizince, pro domácí občany vyjíždějící do zahraničí apod.), což se významně projevovalo i v oblasti cestovního ruchu, především permanentním nedostatkem deviz pro cestování do zahraničí nebo existencí ilegálního trhu s devizami. Ještě v prvních měsících roku 1990 bylo možné sledovat kontinuitu s předešlým vývojem v podobě stanovování „prognóz hlavních makroekonomických měnových proporcí a strategických měnových záměrů“³⁰ Státní bankou, ale také postávání pouličních obchodníků (nejen) s tvrdou měnou na „známých místech“ (zpravidla v blízkosti speciálních prodejen dovoзовého či domácího výběrového zboží TUZEX). Během roku byl jako první z reformních kroků v této oblasti zaveden sjednocený kurz pro obchodní i neobchodní platby, což ovšem nemohlo uspokojit domácí poptávku po devizách, navíc když ekonomické subjekty nabízející devizy (podniky, firmy nebo občané) si je mohly směnit výhodněji na černém trhu nebo na trzích v zahraničí.³¹ I proto byl zrušen zlatý obsah československé měny a zároveň byly v průběhu roku provedeny tři měnové devalvace, které měly za následek pokles hodnoty československé koruny o sto třináct procent.³² Jako ochrana proti černému trhu pak byl turistický kurz stanoven ve výši 38 Kč za americký dolar a 26 Kč za západoněmeckou marku. Devalvace koruny sice zvýhodnila československý export a také přilákala

28 O vekslácké subkultuře viz např. HAVLÍK, Adam: Od pouliční šmeliny ke „strýčkům ze Západu“: Černý trh pozdního socialismu v česko-německém kontextu. In: *Soudobé dějiny*, roč. 21, č. 3 (2014), s. 340–363.

29 Viz např. MYANT, Martin: *Vzestup a pád českého kapitalismu: Ekonomický vývoj České republiky od roku 1989*. Praha, Academia 2013, s. 45–47.

30 MACH, Petr: *Kurzový a monetární vývoj české ekonomiky po roce 1989 ve vztahu k inflaci a hrubému domácímu produktu*. Diplomová práce. Praha, Fakulta účetnictví Vysoké školy ekonomické 1999.

31 *Tamtéž*.

32 Viz KONVICA, Jan: *Monetární politika ČNB*. Diplomová práce. Brno, Právnická fakulta Masarykovy univerzity v Brně 2007, s. 25–27. In: Masarykova univerzita v Brně [online]. [Cit. 2015-10-02]. Dostupné z: http://is.muni.cz/th/12542/pravf_m/Diplomova_prace.pdf.

masu západních turistů do Československa, na straně druhé zabránila odlivu deviz a velmi zdražila cestování československých občanů do zahraničí. Jako mávnutím kouzelného proutku také zmizeli z ulic veksláci, dlouholetý symbol pozdně socialistického „volného obchodu“ a mnohdy vyhledávaní partneři při výměně měny pro cestování do zahraničí (tato subkultura dodnes má své místo především v zemích s restriktivními rysy v měnovém hospodářství, jako je například Argentina).

K 1. lednu 1991 se v Česko-Slovenské federativní republice podle mínění českých hospodářských historiků v čele s Václavem Průchou *de facto* uskutečnila měnová reforma, která byla realizována růstem liberalizovaných cen a další devalvací měny za současného zbrzdění růstu mezd a pouze mírného zvýšení sociálních příjmů obyvatel. Jak podotýkají autoři, „tato metoda měnové reformy není ... pro obyvatelstvo tak průhledná jako tradiční měnová reforma, a proto je politicky přijatelnější. Její ‘dopad’ je však předem obtížněji kvantifikovatelný a účinek není okamžitý, jednorázový, ale doznívá relativně dlouhou dobu.“³³ V rámci reformy přistoupila Státní banka československá ve shodě s federální vládou k dalším deregulačním krokům v rámci aktivní měnové politiky, ale zároveň i udržení přijatelné míry inflace a stability měnového kurzu. Jako součást těchto opatření byla nejprve zavedena vnitřní směnitelnost koruny za devizy a byl také utvořen oficiální vnitřní devizový trh pro všechny druhy plateb včetně turistických. Stále ovšem zůstávaly zachovány limity pro nákupy deviz, které byly zrušeny až od 1. října 1995.³⁴ Po tomto datu si tak čeští cestující směřující do zahraničí mohli vyměnit devizovou měnu dle libosti. Významněji pak měnová politika české vlády, a především České národní banky promluvila do ekonomického života a výjezdového cestovního ruchu ještě několikrát, a to zejména prostřednictvím devalvací koruny, které posléze prodražily cesty českých občanů do zahraničí (stalo se tak zvláště následkem devalvací v letech 1997 a 2013).

Vzhledem k tomu, že zevrubnější pojednání o vývoji měnových kurzů se vymyká naší problematice, na závěr tohoto exkurzu je možné alespoň říci, že na rozdíl od některých jiných stránek „budování kapitalismu“ (například kuponové privatizace) patřila porevoluční devizová politika k relativně úspěšným kapitolám „české cesty“ ekonomické transformace. Dokázala totiž udržet českou měnu stabilní a vyhnout se tak negativním jevům běžným v jiných postkomunistických zemích (například hyperinflaci v Maďarsku, Polsku, Bulharsku nebo v postsovětských republikách) a umožnila vytváření nových, liberálních cestovních poměrů.³⁵

33 PRŮCHA, Václav a kol.: *Hospodářské a sociální dějiny Československa v letech 1918–1992*, sv. 2: *Období 1945–1992*. Brno, Doplněk 2009, s. 962. Někteří odborníci připomínají, že právě spíše statisticky nepodchycené příjmy z (příjezdového) cestovního ruchu dosti podstatně zmírnily výsledný ekonomický pokles (viz MYANT, M.: *Vzestup a pád českého kapitalismu*, s. 66).

34 Viz PALATKOVÁ, M. – ZICHOVÁ, J.: *Ekonomika turismu*, s. 158 (viz pozn. 7).

35 Viz PRŮCHA, V. a kol.: *Hospodářské a sociální dějiny Československa*, sv. 2, s. 951. Na rozdíl od jiných postsocialistických zemí se u nás neuchytila praxe uvádět ceny či mzdy v devizách (jako např. v postsovětském Rusku). O důsledcích a alternativách „šokové terapie“ v Československu, resp. České republice se diskutuje dodnes. Všichni odborníci sice

Až do října 1992 nad oblastí cestovního ruchu vykonávala dohled příslušná republiková ministerstva obchodu a cestovního ruchu ČSR a SSR. Stanovování zásad obchodní politiky a řízení jejího provádění, jakož i uzavírání mezinárodních smluv a členství v mezinárodních organizacích (pro oblast cestovního ruchu bylo důležité zejména členství ve Světové turistické organizaci – *World Tourist Organisation*) patřilo do kompetence federálních ministerstev zahraničního obchodu a zahraničních věcí. Praxe byla dokonce taková, že propagaci republiky v zahraničí do roku 1993, kdy byla založena Centrála cestovního ruchu, zajišťovala státní cestovní kancelář Čedok, která také plnila dvojedinou roli českého reprezentanta (individuálního i celostátního) v řadě mezinárodních asociací cestovních kancelářů.³⁶

V souvislosti se zánikem federace, restrukturalizací, reorganizací a „zeštíhlováním“ státní správy bylo ministerstvo obchodu sloučeno s dosavadním ministerstvem průmyslu (nově tak vzniklo ministerstvo průmyslu a obchodu), přičemž kompetence v oblasti cestovního ruchu byly převedeny pod ministerstvo hospodářství (zřízené v říjnu 1992) v čele s jednou ze známých tváří „české cesty transformace“ Karlem Dybou.³⁷ Aby ministr vyšel vstříc požadavkům na koordinaci činnosti různých aktérů pohybujících se v odvětví, v prvních měsících roku 1993 zřídil jako poradní orgán Radu cestovního ruchu, složenou ze zástupců státní správy, podnikatelů a odborníků, která si však příliš uznání v časech Klausových vlád nevydobyла.³⁸ V červenci 1996 byl připraven vládní návrh zákona, který opět v rámci zlepšení a racionalizace státní správy rozdělil dosavadní oblasti působnosti podle věcného zaměření. S účinností od 1. listopadu 1996 tak „všeobjmající“ ministerstvo hospodářství zaniklo a agendu cestovního ruchu převzalo nově utvořené ministerstvo pro místní rozvoj, do jehož gesce cestovní ruch patří dodnes.³⁹ Pojednání o peripetiích

uznávají nutnost ekonomických změn v Československu po roce 1989, mnozí z nich se nicméně domnívají, že „šoková terapie“ a devalvace koruny byly zásahem příliš tvrdým a že bylo možné lépe promyslet další alternativy vzhledem ke specifickým středoevropské a centrálně plánované ekonomiky. (Viz např. MYANT, M.: *Vzestup a pád českého kapitalismu*, s. 329.)

36 Viz např. ŠPELINOVÁ, Eva: Čedok opět na vzestupu? In: *Matilda Travel*, č. 30 (1993), s. 6; ČEDOK a mezinárodní organizace cestovního ruchu. In: *Travel Info*, roč. 3, č. 6 (1993), s. 9.

37 Viz Ministerstvo hospodářství ČR. In: Wikipedie: Otevřená encyklopedie [online]. Naposled editováno 01.07.2012 [cit. 2015-10-13]. Dostupné z: http://cs.wikipedia.org/wiki/Ministerstvo_hospod%C3%A1%C5%99stv%C3%AD_%C4%8Cesk%C3%A9_republiky.

38 Rada cestovního ruchu zasedala poprvé. In: *Travel Info*, roč. 3, č. 3 (1993), s. 1. O nespokojenosti podnikatelských kruhů s prací tohoto orgánu viz např. Výsledky sezóny jsou dobré, ale mohly být daleko lepší. In: *Světoběžník*, roč. 3, č. 12 (prosinec 1995), s. 58 n.

39 Původní návrh zákona byl doplněn o řadu pozměňovacích návrhů z řad skupiny poslanců opoziční České strany sociálnědemokratické v čele s poslancem Zdeňkem Jičínským. Změnil se mimo jiné původně navrhovaný a dosti krkolomný název „ministerstvo pro rozvoj regionů, měst a obcí“. (Viz *Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna*, Parlament České republiky, Poslanecká sněmovna 1996–1998, Tisky, Pozměňovací návrhy k vládnímu návrhu zákona, kterým se provádějí některá opatření v soustavě ústředních orgánů státní správy České republiky a kterým se mění a doplňuje zákon České národní rady č. 2/1969 Sb., o zřízení ministerstev a jiných ústředních orgánů státní správy České republiky, ve znění pozdějších předpisů, a mění a doplňuje zákon č. 97/1993 Sb., o působnosti

dějin české politiky cestovního ruchu se už vymyká možnostem této studie, některé její proměny se ale zračí v následujícím výkladu o českém cestovním ruchu jako podnikatelské činnosti.

Kontinuita a diskontinuita platform. Sonda do cestovního ruchu jako živnosti v prvním transformačním desetiletí

Jak již bylo naznačeno výše, v předlistopadovém období spočívala drtivá většina platform cestovního ruchu v podobě dopravních, ubytovacích, stravovacích, organizačních a propagačních kapacit v rukou státu, případně patřila pod hlavičku celospolečenských a výrobních organizací (například odborů či podniků). Výjimku tvořila soukromá rekreační zařízení (především chaty a chalupy) a samozřejmě také vlastní osobní dopravní prostředky využitelné za účelem cestovního ruchu, ať už domácího, či zahraničního. Snahy o hospodářské oživení během „přestavbového“ období druhé poloviny osmdesátých let se projeví také v pozvolné liberalizaci odvětví drobného podnikání, což se dílem dotklo i výjezdového cestovního ruchu.⁴⁰ Předzvěsti příchodu nových časů se staly také velké kongresové akce odvětví cestovního ruchu pořádané na československé půdě na sklonku osmdesátých let.⁴¹

Podobně jako u proměny československé vízové politiky i zde kolektivní paměť připisuje radikální změny krokům porevolučních vlád, ovšem prožitky spojené se zahraničními výjezdy v prvních týdnech a měsících po listopadu 1989 byly spíše důsledkem předcházející „cestovní evoluce“. Podnikaví jednotlivci pod hlavičkou zmiňovaných podniků nebo odborů a se souhlasem národních výborů podle litery „přestavbových“ nařízení o soukromém podnikání jednotlivců organizovali zájezdy do zahraničí, zejména pak do žádané západní ciziny.⁴² Ve vlastní režii zajišťovali

Správy státních hmotných rezerv [online]. 1996 [cit. 2015-10-13]. Dostupné z: <http://www.psp.cz/eknih/1996ps/tisky/t001207.htm>.)

40 O oblasti pohostinství v čase pozdního socialismu viz např. HOUDA, Přemysl: Socialistické pohostinství: Ideál veřejného stravování zdevastován praxí. In: VANĚK, Miroslav – KRÁTKÁ, Lenka (ed.): *Příběhy (ne)obyčejných profesí: Česká společnost v období tzv. normalizace a transformace*. Praha, Karolinum 2014, s. 353–380.

41 Jednalo se např. o 23. kongres Světové federace asociací cestovních kanceláří (*Universal Federation of Travel Agents' Associations – UFTAA*), sdružující národní asociace cestovních kanceláří, který se s „požehnáním“ komunistického vedení konal v Praze mezi 28. říjnem a 4. listopadem 1989. Ačkoliv se nenaplnila původní přání organizátorů i československého stranického vedení, co se týká počtu účastníků (nejoptimističtější prognózy počítaly s tisíci účastníky, oficiálně se pak zúčastnilo 522 delegátů ze 49 zemí včetně pořádající ČSSR), i tak se jednalo o nejvýznamnější mezinárodní konferenční událost v odvětví cestovního ruchu pozdního socialistického Československa. (Viz *Národní archiv* (dále NA), fond (f.) ÚV KSČ – Sekretariát 1986–1990, svazek (sv.) 1, usnesení č. 8282, zápis ze schůze sekretariátu ÚV KSČ č. S 109/89, bod 3.: „Uskutečnění XXIII. kongresu Světové federace sdružení cestovních kanceláří UFTAA v ČSSR v roce 1989“, 17.8.1989; viz též Kongres UFTAA v Praze. In: *Pohostinství a cestovní ruch*, roč. 36, č. 2 (1990), s. 25 n.)

42 V oblasti domácího cestovního ruchu začala exponenciálně růst komerční nabídka služeb např. v oblasti pohostinství, ubytování, autodopravy, taxislužby, ale také v oblasti

nejen propagaci – které v té době nebylo příliš třeba, neboť poptávka několikanásobně převyšovala nabídku – ale především najímali či provozovali dopravu a případně utvářeli vlastní program zájezdů. Jak mnozí z těchto průkopníků legálního podnikání v českých zemích po letech vzpomínají, v podobných aktivitách často měly svůj počátek budoucí soukromé cestovní kanceláře. To je i případ jedné z malých, doslova „rodinných“ cestovních kanceláří, která vznikla ve Slaném: „Na povolení obecního úřadu jsme pořádali zájezdy již v prosinci 1989, kdy od 15. 12. jsme dostali možnost vyvézt naše občany na 1 den do Rakouska do Vídně bez víza. (...) Když jsme dostali nové povolení k provozování cestovní kanceláře ... bylo to na jaře v roce 1990, začali jsme organizovat zájezdy do Paříže, Západního Berlína a dalších evropských velkoměst, kam bylo povoleno cestovat bez víza.“⁴³

V návaznosti na předlistopadové reformy pak oficiální rámec obnově kapitalismu v Československu, respektive českých zemích dal zákon č. 105/1990 Sb., o soukromém podnikání občanů, a také zákon č. 103/1990 Sb., kterým se měnil a doplňoval stávající hospodářský zákoník. Tyto normy měly samozřejmě dopad i na provozování cestovního ruchu, ať už v oblasti podnikání fyzických osob, nebo osob právnických. Podnikání v oboru bylo dále upraveno zákonem č. 455/1991 Sb., o živnostenském podnikání, který jako živnost definoval také provoz cestovních kanceláří a průvodcovskou činnost. Završení návratu podnikání do oblasti cestovního ruchu pak znamenalo zrušení zákona o vnitřním obchodu z roku 1981, čímž byla s platností od 1. ledna 1992 legislativě ukončena „jednotná socialistická obchodní politika“, určená vládou.

Až do 1. ledna 1996, kdy byl ve velmi liberálním duchu novelizován živnostenský zákon, byla činnost cestovních kanceláří živností koncesovanou, poté byla klasifikována jako živnost volná s povinností ohlašovací. Z reakcí na přípravu této novely a posléze na její schvalování je patrné, že v odvětví cestovního ruchu se začaly tříbit názory na jeho fungování v nových poměrech již v průběhu několika málo let. Na potenciální negativní důsledky návrhu iniciovaného vládou, který nastávajícím podnikatelům v oblasti cestovního ruchu při získání živnostenského oprávnění mimo jiné „odpusť“ dosavadní požadavek na středoškolské či vysokoškolské vzdělání a vyžadovaná léta praxe, se totiž snažila upozornit část profesních sdružení, především Asociace cestovních kanceláří, sdružující hlavně „velké“ zavedené firmy

masážních a erotických služeb. Znění nařízení vlády ČSR a SSR č. 1 a 2/1988 Sb., o prodeji zboží a poskytování jiných služeb občany na základě povolení národního výboru je online dostupné z: <http://www.psp.cz/sqw/sbirka.sqw?cz=1&r=1988> (cit. 2016-04-23). Nařízení nabyla platnosti 1. února 1988 a zrušena byla k 1. květnu 1990 zavedením obchodního zákoníku (zákon č. 513/1990 Sb.) a jeho následnými novelizacemi.

43 O nás: Kdo jsme. In: Cestovní agentura Jana Richterová – VITATOUR [online]. [Cit. 2015-10-13.] Dostupné z: <http://www.vitatur.cz/onas.html>. O počátcích soukromých cestovních kanceláří specializovaných na zahraniční cesty pojednával v roce 2012 jeden z dílů pořadu České televize *Retro* (viz První cesty Čechoslováků na Západ hned po Listopadu 1989. In: Česká televize: Pořady A–Z. *Retro* [online]. 2012 [cit. 2015-10-15]. Dostupné z: <http://www.ceskatelevize.cz/porady/10176269182-retro/212411000360027/video/>).

a jejich nástupce.⁴⁴ Své výhrady ovšem vyjadřovali vedle opozičních poslanců i někteří zákonodárci tehdejší vládní koalice (například poslanec za ODS Vlastimil Vlček, zastávající post předsedy komise pro cestovní ruch při hospodářském výboru Poslanecké sněmovny).⁴⁵ Zastánci menší míry regulace trhu (například někteří zástupci „malých“ cestovních kanceláří sdružených v Asociaci českých soukromých cestovních kanceláří) se naopak stavěli za vládní návrh, neboť v něm viděli náznak tolik vzývané vládní podpory drobného podnikání v již dosti houstnoucím konkurenčním boji na poli cestovního ruchu. Po zapracování pozměňovacích návrhů, které se ovšem nedotkly podstaty návrhu, byl nakonec zákon v listopadu 1995 schválen, a to nejen s takřka kompletní podporou poslankyň a poslanců vládní koalice, ale také dalších zastupitelů napříč politickým spektrem (129 hlasů pro a 37 proti).⁴⁶ Z retrospektivního pohledu se však velmi liberální litera zákona spolu s dalšími faktory působícími v českém cestovním ruchu ukázala jako velký problém a spíše krok zpět ve srovnání s vývojem odvětví cestovního ruchu v jiných zemích.⁴⁷

Volný trh služeb v oblasti cestovního ruchu se podobně jako v dalších odvětvích po listopadu 1989 utvářel velmi rychle, dynamicky a někdy až živelně. Vzhledem k omezenému prostoru se zde zaměřím na vývoj cestovních kanceláří a stranou ponechám další sféry podnikání v této oblasti, od rozvoje průvodcovství po prudkou expanzi jednotlivců i firem zabývajících se přepravou osob.

V „normalizačním“ Československu (do března 1989) existovalo celkem jedenáct oficiálních cestovních kanceláří. Poté docházelo k postupné decentralizaci odvětví, během níž české ministerstvo obchodu (do října 1989) vydalo sedmadvacet oprávnění pro provozování činnosti cestovní kanceláře.⁴⁸ Doslova explozivní vývoj

44 Viz BREZNEN, Ivan: Jak dále v Asociaci českých cestovních kanceláří. In: *Světoběžník*, roč. 3, č. 6 (červen 1995), s. 46.

45 Viz např. *Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna*, Parlament České republiky, Poslanecká sněmovna 1993–1996, Stenoprotokoly, 36. schůze, 1. listopadu 1995 [online]. 1995 [cit. 2015-03-20]. Dostupné z: <http://www.psp.cz/eknih/1993ps/stenprot/036schuz/s036007.htm>.

46 Viz *tamtéž*, Jednání a dokumenty, Hlasování, 36. schůze, 68. hlasování, 1. listopadu 1995 [online]. 1995 [cit. 2015-10-13]. Dostupné z: <http://www.psp.cz/sqw/hlasy.sqw?g=2645>.

47 Viz *Zpravodaj o predikcích a vývoji ČR*, listopad 2009. In: Ministerstvo pro místní rozvoj ČR [online]. 2009 [cit. 2015-10-15]. Dostupné z: <http://www.mmr.cz/CMSPages/GetFile.aspx?guid=be97be7f-40ed-4c07-9a94-b0fb7f7a66cb>; viz též seminární práce *Soumrak českých CK*. In: *Seminárky cestovní ruch (projekty.nazory.cz)* [online]. [Cit. 2015-10-15.] Dostupné z: http://projekty.nazory.cz/pcka/11_soumrak.doc. Paradoxně na velmi liberální podmínky podnikání v oblasti cestovního ruchu v ČR ve srovnání s rodným Tureckem upozornil v rozhovoru majitel cestovní kanceláře PROG Turgut Akyol, jehož kancelář zkrachovala v roce 1997 a zanechala v zahraničí dva tisíce klientů. (Viz „Myslím si, že současný stav je záležitostí všech cestovních kanceláří, které s námi spolupracují“). In: *Světoběžník*, roč. 2, č. 3 (březen 1994), s. 16 n.)

48 Z tohoto počtu bylo vydáno dvanáct oprávnění pro Prahu, dvě pro Východočeský kraj, jedno pro Severočeský, dvě pro Západočeský, tři pro Jihočeský, čtyři pro Jihomoravský, dvě pro Severomoravský a jedno pro Západoslovenský kraj (viz Seznam organizací, kterým MO ČSR vydalo oprávnění k provozování činnosti cestovních kanceláří. In: *Pohostinství a cestovní ruch*, roč. 36, č. 2 (1990), s. 32).

nastal na sklonku roku 1989, a zejména s příchodem roku 1990. Na konci tohoto roku hektických změn v celé Česko-Slovenské federativní republice působilo již více než šest tisíc cestovních kanceláří (z toho dvě třetiny v českých zemích)!⁴⁹ Vedle již zavedených značek se v drtivé většině jednalo o malé cestovní kanceláře jednotlivců, kteří byli zároveň jejich vlastníky i provozovateli a vedli svou živnost z domova, či dokonce z místa dosavadního hlavního zaměstnání. I z tohoto důvodu jim kolegové od konkurence s „kamennými“ pobočkami přezdívali „bytové cestovní kanceláře“. Jak dokládá i následující vzpomínka, řada kanceláří se z počátečního „polorodinného“ provozu postupně profesionalizovala, a pokud jejím majitelům přála podnikatelská štěstěna, jejich podnikání funguje dodnes: „Od založení cestovní kanceláře jsme měli kancelář doma v bytě, což bylo velmi nepraktické a nepohodlné hlavně pro zákazníky, a proto jsme hledali vhodnou kancelář ve městě. Jelikož bydlíme nedaleko Slaného, město Slaný se nám zdálo jako nejlepší místo. To se nám podařilo, a 1. února 1994 jsme slavnostně otevřeli kancelář přímo v centru královského města Slaného. (...) Na této adrese má naše firma sídlo stále.“⁵⁰

Tito podnikatelé mohli těžit z obrovské poptávky československých občanů po široké škále doposud nedostatečně zajišťovaných služeb v oblasti cestovního ruchu, zejména po cestách do zahraničí, což jim zároveň díky velké počáteční toleranci českých klientů pomáhalo kompenzovat prvotní nesnáze. Vedle nedostatku profesních zkušeností se malé „cestovky“ potýkaly v prvé řadě s potížemi při hledání vhodných kancelářských prostor a s absencí vybavení potřebného k běžnému kancelářskému provozu (typu dostupných telefonních linek, nemluvě již o faxech, či dokonce stolních počítačích). Mnohdy složité pro ně bylo zorientovat se ve světě vznikajících tržních vztahů (včetně získávání a posléze splácení bankovních úvěrů, faktorů druhotné platební neschopnosti, množících se podvodů apod.),⁵¹ osvojit si znalosti účetnictví, daňových předpisů, vízových nařízení a záhy také vyrovnávat se s tvrdou konkurencí. V neposlední řadě se entuziasmus majitelů a majitelek cestovních kanceláří v prvních letech srážel s problematickými pracovními zvyklostmi a morálkou zaměstnanců a spolupracovníků, neboť mnozí lidé pohybující se v sektoru cestovního ruchu přivykli odlišným hodnotám a způsobům jednání, jež bývají v populárním diskurzu mnohdy přisuzovány éře pozdního socialismu.⁵²

49 Viz *Soumrak českých CK*. Z historických souvislostí je možné zmínit, že právě tento druh podnikání si v počátcích 90. let ještě nesl v některých rodinách a na některých místech svou historickou paměť a tradici z konce 50. let, kdy byly rušeny poslední živnosti v oblasti pohostinství a ubytovacích služeb (blíže o znárodnění drobných služeb viz MAREK, Pavel: *České živnostnictvo v letech 1945–1960: Likvidace živnostníků, řemeslníků a obchodníků v českých zemích*. Brno, Doplněk 2006).

50 O nás: Kdo jsme. In: Cestovní agentura Jana Richterová – VITATOUR [online]. [Cit. 2015-10-13.] Dostupné z: <http://www.vitatur.cz/onas.html>.

51 K dobovým nekalým praktikám v odvětví viz JOSÍFKO, Jiří: Právo – pozor na podvody! In: *Světoběžník*, roč. 3, č. 1 (leden 1995), s. 9.

52 O postřezích z počátků fungování soukromých cestovních kanceláří viz např. Soukromé cestovní kanceláře: Horor bez telefonu. In: *Pohostinství a cestovní ruch*, roč. 36, č. 11–12 (1990), s. 10 n. V příjezdovém cestovním ruchu se temnou legendou (jež vešla i do zahraničních průvodců) stali zejména někteří zaměstnanci a provozovatelé taxislužby.

Rozkvět podnikání v oblasti cestovního ruchu podporovaly také nově vzniklé oborové časopisy. Jedním z nich byl časopis Sezóna, zaměřený především na komerční výjezdové cestování, který začal v zimě 1992 vydávat majitel známé cestovní kanceláře Václav Fischer

V prvních porevolučních letech se tak malé a postupně i středně velké cestovní kanceláře (spolu například s pohostinstvím, maloobchodem nebo autodopravou) staly „výkladní skříní“ malého a středního podnikání v Československu, respektive České republice.⁵³ Rezortní ministr Karel Dyba (pravděpodobně s mírnou dávkou nadsázky) na příslušných konferenčních fórech – tváří v tvář pokulhávajícím a někdy

Pro objektivitu je třeba dodat, že už během cestovního boomu prvních porevolučních let se také začínaly množit stížnosti na nekvalitní služby a neseriózní obchodní praktiky některých cestovních kanceláří (viz např. Přezijí malé cestovní kanceláře rok 2000? In: *Matilda Travel*, č. 26–27 (1993), s. 8).

- 53 K 31. prosinci 1999 bylo v Registru ekonomických subjektů Českého statistického úřadu v oblasti podnikání cestovních kanceláří a průvodcovské činnosti evidováno celkem 10 118 subjektů, z toho 3905 právnických osob a 6213 fyzických osob. Zatímco průvodcovská činnost spočívala veskrze v rukou podnikatelů jakožto fyzických osob, z výše uvedených počtů odevzdalo celkem 1206 subjektů statistický dotazník, kterým se deklarovali jako cestovní kanceláře. Podle šetření společnosti MAG Consulting, specializované na výzkum v oblasti cestovního ruchu, se jednalo o devadesát procent z celkového počtu tehdy aktivních cestovních kanceláří. Z těchto cestovních kanceláří se pak celkem 722 (šedesát procent) specializovalo na podnikání v oblasti výjezdového (tzv. pasivního) cestovního ruchu. Podle téhož materiálu v cestovních kancelářích pracovalo v roce 1999 v průměru 5793 pracovníků (z toho bylo 4570 zaměstnanců), což bylo o 3,7 procent více než v roce 1998. (Viz *Studie*

dokonce katastrofálním výsledkům postsocialistických průmyslových podniků, procházejících privatizací a transformací – hovořil o cestovním ruchu jako o nejúspěšnějším českém exportním odvětví.⁵⁴ Z pohledu českých vlád devadesátých let se jako nikoliv nevýznamný faktor jevila schopnost sektoru služeb v oblasti cestovního ruchu vstřebávat vznikající nezaměstnanost z řad lidí doposud působících v primárním a sekundárním sektoru. Podle odhadů úředníků ministerstva pro místní rozvoj z konce dekády (1999) dával v této době cestovní ruch, ať už přímo, či zprostředkovaně, práci zhruba půl milionu osob.⁵⁵

Paralelně s růstem počtu drobných podnikatelů v odvětví česká politická reprezentace intenzivně řešila otázky „defederalizace“ a posléze i privatizace doposud státních organizací činných v cestovním ruchu, neboť se domnívala, že převod do soukromých rukou je tou nejlepší cestou k zachování jejich existence. Vzhledem k omezenému prostoru se pokusím přiblížit peripetie tohoto procesu na příkladu Čedoku, nejstarší a největší československé a posléze české cestovní kanceláře. Tento gigant v oboru a pomyslná vlajková loď výjezdového a zahraničního cestovního ruchu fungoval v první fázi transformace jako státní podnik, musel se ovšem vyrovnávat se zánikem svého výsadního postavení, dále pak s dědictvím společných zahraničních podniků z časů pozdního socialismu (především provozování pražských hotelů Atrium, Palace, Karl-Inn a Sporthotelu v Průhonících se společnostmi Tour-Invest a Hotel Invest) a konečně po roce 1989 také s úbytkem zaměstnanců, kteří s podnikem rozvazovali pracovní poměry a samostatně či ve službách jiných

společnosti C.O.T. In: COT: Odborný portál pro cestovní ruch [online]. [Cit. 2015-10-15.] Dostupné z: http://www.cot.cz/data/cesky/00_07/7_stat_5.htm.)

54 V tomto duchu Karel Dyba hovořil např. při oficiální návštěvě brněnského veletrhu cestovního ruchu GO'95 (viz Cestovní ruch – nejvýznamnější exportní odvětví ČR. In: *Světoběžník*, roč. 3, č. 2 (únor 1995), s. 16). Jinak Dyba sám se v komunitě podnikatelů v oblasti cestovního ruchu popularitě příliš netěšil a ke konci svého „ministrování“ byl v kuloárech dokonce označován za „škůdce“ celého odvětví (mj. kvůli odmítání vlády prosazovat snížené sazby DPH pro zainteresované podnikatele, údajně liknavému přístupu při utváření oborové legislativy nebo frázovitým výrokům typu „cestovní ruch je průřezovou záležitostí, a tudíž je důležité, aby fungovalo vše, co jej podporuje a bez čeho nemůže být“). (Viz např. KAINC, Jaromír: V podnikatelské oblasti musí být jistá evoluce. In: *Všudybyl*, roč. 1, č. 4 (duben 1997), s. 20.)

55 Viz *Koncepce státní politiky cestovního ruchu ČR na období 2002–2007*. In: Evropské strukturální a investiční fondy [online]. [Cit. 2016-10-15.] Dostupné z: https://www.strukturalni-fondy.cz/getmedia/42c3210a-7a66-4e45-b0e8-805c747df30e/1090851191konceptce_42c3210a-7a66-4e45-b0e8-805c747df30e. Podle údajů z téhož registru v březnu 2003 pak činil počet fyzických a právnických osob v odvětví 12 597 (z toho bylo 10 606 fyzických a 1991 právnických osob). Viz *Podnikatelské struktury obchodu, ubytování a stravování k 30. 3. 2003: Stručná analýza podle Registru ekonomických subjektů ČSÚ*. In: Svaz obchodu a cestovního ruchu [online]. © 2015 [cit. 2015-10-15]. Dostupné z: <http://www.socr.cz/images/doc/ps1-04-04.doc>. Na konci září 2012 pak činil počet osob v odvětví 11 253 (z toho bylo 8784 fyzických a 2469 právnických osob). Viz *Podnikatelské struktury obchodu, ubytování a stravování k 30. 9. 2012: Stručná analýza podle Registru ekonomických subjektů ČSÚ*. In: Svaz obchodu a cestovního ruchu [online]. © 2015 [cit. 2015-10-15]. Dostupné z: <http://www.socr.cz/assets/zpravodajstvi/statisticko-ekonomicky-servis/textres300921012.doc>.

společností se vrhali do víru podnikání v nových poměrech.⁵⁶ Jak je zřejmé z obrovského tisku, česká vláda Petra Pitharta s největší pravděpodobností zvažovala i alternativy zachování státního vlastnictví tohoto podniku, nakonec se ale přiklonila k variantě privatizace.⁵⁷ V souvislosti s rozdělením federace a následným „česko-slovenským vyrovnáním“ se situace zkomplikovala. Po dohodě zástupců české a slovenské vlády a také podnikového managementu měl být podnik rozdělen na českou část (pod názvem Čedok) a část slovenskou (pod provizorním názvem Slovenská cestovní kancelář, dnes pak pod názvem Satur), s výhledem na vytvoření akciových společností a privatizaci. Počáteční jednání o rozdělení majetku podniku, a zejména jeho hodnotné značky mezi českou a slovenskou stranou totiž nevypadala nijak smířlivě a slovenská strana požadovala dělení majetku v obecně uznávaném poměru dva ku jedné. Nicméně v průběhu roku 1993 se nakonec podařilo dospět k dohodě. Většina majetku (v poměru čtyři ku jedné) připadla české straně a výměnou za přenechání části lukrativních filiálék v zahraničí (jednalo se o zastoupení v Budapešti, Vídni, Curychu a Berlíně) a finanční kompenzaci (29 milionů Kč) se slovenská strana nakonec vzdala i nároku na používání značky Čedok.⁵⁸

Po uzavření této dohody v říjnu 1993 česká vláda Václava Klause rozhodla o vytvoření akciové společnosti Čedok a její privatizaci formou přímého prodeje akcií předem určeným nabyvatelům, mezi nimiž sedmdesátiprocentní majoritu získala Československá obchodní banka (co do akvizic a poskytování úvěrů českým podnikům se tehdy chovala relativně konzervativně).⁵⁹ Ačkoliv tento krok znamenal konec účasti státu na přímém provozování cestovního ruchu (snad s výjimkou Československých aerolinií a dílem i státního lázeňství), z retrospektivního pohledu

56 Nový generální ředitel Petr Urban (nastoupil do funkce 1. října 1992) v té době ve svých veřejných vystoupeních vyzýval zaměstnance Čedoku k setrvání v pracovním poměru se slibem zvýšení mzdového ohodnocení a udržení perspektiv růstu podniku. Zároveň opětovně lákal do řad podniku bývalé zaměstnance. (Viz např. URBAN, Petr: Československá Dopravní Kancelář jede dál, chcete opět nastoupit?. In: *Matilda Travel*, č. 18 (1993), s. 4.)

57 Takovým úvahám nepřimo nasvědčují články o zahraničních (tj. západních) zkušenostech se státní spoluúčastí v provozování cestovních kanceláří v periodiku vydávaném péčí ministerstva obchodu (viz např. Jak funguje cestovní kancelář se státní účastí. In: *Pohostinství a cestovní ruch*, roč. 37, č. 4 (1991), s. 9).

58 Na Slovensku byly produkty pod hlavičkou „federálního“ Čedoku prodávány do konce roku 1993. K dělení Čedoku viz Čedok na Slovensku jenom do konce roku. In: *Matilda Travel*, č. 20 (1993), s. 2; Privatizace Čedoku závisí na dělení majetku. In: *Tamtéž*, č. 24 (1993), s. 2; Značka Čedok zůstane pouze v Čechách. In: *Tamtéž*, č. 26–27 (1993), s. 2; Značka Čedoku za 29 milionů. In: *Tamtéž*, č. 28–29 (1993), s. 2.

59 Viz Usnesení Vlády ČR ze dne 20. října 1993 č. 590 + přílohy o privatizaci podle § 10, odst. 1 zákona č. 92/1991 Sb., o podmínkách převodu majetku státu na jiné osoby. In: Vláda České republiky, Jednání vlády, Dokumenty vlády, 1993 [online]. 20.10.1993 [cit. 2015-10-16]. Dostupné z: http://kormoran.vlada.cz/usneseni/usneseni_webtest.nsf/0/B08F56840C97C4E3C12571B6006EC08A. Československá obchodní banka měla díky své tradici (založena 1965) a majoritním akcionářům (v podobě spolumajetnictví obou národních bank ČR a SR a také Fondů národního majetku obou zemí) pověst „nejopatrnější“ české banky v éře transformace (viz MYANT, M.: *Vzestup a pád českého kapitalismu*, s. 203 n. – viz pozn. 29).

se způsob i průběh privatizace Čedoku ukázal jako relativně šťastný.⁶⁰ Sázka transformačního managementu, ale i původního vlastníka – české (a slovenské) vlády – na to, že privatizace bude tím správným řešením, v podstatě vyšla. Podnik si díky síle zavedené značky a realistické politice jeho vedení nakonec dokázal uchovat životaschopnost. Což nebylo vůbec málo, jak je známo z mnoha dalších případů, kdy tradiční české značky na trhu neobstály a zanikly anebo z nich zbyl jen symbol úspěšné minulosti.⁶¹

Počátek nové éry se nedílně psal také ve znamení budování třetího pomyslného pilíře českého cestování a cestovního ruchu, totiž příchodu nových společností a akterů ze zahraničí. Příkladem a vlastně i jistým symbolem zde budiž činnost původem českého vystěhovalce do Spolkové republiky Německo (roku 1978) a česko-německého podnikatele Václava Fischera. Zakladatel jedné z největších západoněmeckých cestovních kanceláří z konce osmdesátých let Fischer Reisen se triumfálně vrátil do rodné Prahy v dubnu 1990 na palubě nového letadla Airbus A 300 (v barvách Fischerova „dvorního“ dopravce, společnosti Hapag Lloyd).⁶² Přímo na palubě letadla uspořádal tiskovou konferenci a oznámil svůj zájem podnikat ve spolupráci s domácím Sport-turistem a nabízet zájezdy pro československé občany, zejména do jím „odzkoušených“ jižních (především španělských) destinací.⁶³ Podle vlastních vzpomínek a vyjádření založil své podnikání v České republice (ale též v dalších zemích střední Evropy) na rozdíl od „nízkorozpočtových“ zájezdů, které v té době převažovaly, na nabídce komfortnějších služeb, na něž byli zvyklí jeho dosavadní němečtí klienti (včetně dopravy moderními letadly), ovšem za snížené ceny.⁶⁴ Jak i on sám přiznává, ve své době byly tyto zájezdy pro řadu lidí dosti drahé, ovšem postupně se zvyšující životní standard a nároky českých občanů mu daly za pravdu. V roce 1995 se definitivně rozhodl pro podnikání v Česku a podle svých slov výhodně prodal svůj podíl v německé cestovní kanceláři, z něhož posléze začal budovat své středoevropské (a zejména české) obchodní panství, které vedle vlastní činnosti cestovní kanceláře Fischer rozšířil i do oblasti dopravy, propagace a médií.⁶⁵ I jeho největší konkurenti (v čele s Čedokem), ale hlavně populární paměť, mu připisují zásluhu na tom, že „naučil Čechy na dovolenou létat“, čímž přiblížil české cestovní standardy mezinárodním.

60 Roku 1995 od ČSOB majoritní podíl v ČEDOKu zakoupila společnost UNIMEX Group pod vedením „nenápadného“ současného miliardáře Jiřího Šimáně (mj. spolumajitele letecké společnosti Travel Service). V roce 2007 pak od UNIMEXu získala 98 procent akcií nadnárodní společnost ODIEN Group (turecko-amerických podnikatelů).

61 Otázkou samozřejmě zůstává, zdali zachování „tradičních“ značek vůbec bylo možné...

62 Potajmu se Fischer do staré vlasti navrátil již na sklonku roku 1989, když chtěl „nasát“ revoluční atmosféru v Praze (viz FISCHER, Václav: *Píši vám... Vzpomínky, názory, rozhovory*. Praha, Vydavatelství Fischer 1999, s. 15).

63 Viz BÁRTOVÁ, M.: Úspěšný podnikatel z Hamburku... aneb Poletíte s námi na Kanárské ostrovy? In: *Pohostinství a cestovní ruch*, roč. 36, č. 6 (1990), s. 2 n.

64 Viz FISCHER, V.: *Píši vám...*, s. 17.

65 Ve své době proslulou se stala zejména Fischerova koupě vlastní flotily zbrusu nových firmních letadel typu Boeing 737 (přezdívaných „modří ptáci“) v roce 1997.

Ačkoliv v oblasti podnikání a veřejném vystupování Václav Fischer dával najevo svou nezávislost a odmítal kupříkladu zapojení do asociačních struktur českých cestovních kanceláří (a také poskytování příspěvků do Garančního fondu cestovních kanceláří),⁶⁶ podobně jako řada jiných byznysmenů (a vůbec „úspěšných tváří“) devadesátých let neskrýval ideově-politické sympatie k české pravici (konkrétně především k Občanské demokratické straně).⁶⁷ Tyto své sympatie zdůrazňoval nejen veřejnou podporou, ale i legálními finančními dary pro ODS.⁶⁸ Doslova na vrcholu se nacházel Fischer a jeho firmy mezi lety 1996 a 1999, kdy se jeho cestovní kanceláři nejenže podařilo překročit magické číslo tří set tisíc obslužených klientů za rok (čímž se dostala do čela pelotonu českých „cestovek“), ale těšil se také nezpochybnitelné veřejné popularitě. S největší pravděpodobností právě v této době však také začaly klíčit počátky jeho podnikatelského a posléze i politického pádu. Nejprve velmi aktivně ve volbách do Poslanecké sněmovny v červnu 1998 pomáhá získat ODS druhé místo za vítěznou sociální demokracií, poté se ovšem se stranou Václava Klause (a jejím předsedou) otevřeně rozchází, zklamán neúspěchem povolebních jednání mezi pravicovými subjekty a rozhořčen „zradou na pravicových voličích“ v podobě uzavření takzvané opoziční smlouvy mezi ČSSD a ODS. Své rozčarování pak přetaví do úspěšné kandidatury do Senátu namísto zesnulého Václava Bendy a v srpnu 1999 se stává prvním zvoleným nezávislým senátorem v nedlouhých polistopadových dějinách této instituce. Václava Fischera tak můžeme považovat za jednoho z prvních zdejších velkopodnikatelů, kterým úspěch v obchodní činnosti pomohl v přímém vstupu a angažmá ve světě české celostátní politiky. Po vypršení mandátu v roce 2002 ale z politiky odešel a brzy poté se v roce 2003 za dodnes nepřítli vyjasněných okolností začalo hroutit jeho cestovní impérium, posléze odkoupené finanční skupinou KKCG miliardáře Karla Komárka mladšího. Ačkoliv se pokusil o podnikatelský *comeback* jako „tvář“ a spolumajitel cestovní kanceláře

Václav Fischer – byznysmen, který naučil Čechy létat na dovolenou (www.img.blesk.cz)

66 Tento nadační fond, do něhož dobrovolně přispívaly členské cestovní kanceláře, ve své době suploval v jiných zemích běžný a v českém prostředí řadou podnikatelů požadovaný, později zákonem zřízený garanční fond pro případ úpadku.

67 O tehdejší vzájemné vstřícnosti politiků ODS a podnikatelů svědčí např. rozhovor, který poskytl ministr Karel Dyba v průběhu jednoho z veletrhů cestovního ruchu konaného v Praze v létě 1995 (viz KAINC, Jaromír: Turismus – nejvýznamnější exportní odvětví České republiky. In: *Světoběžník*, roč. 3, č. 10 (říjen 1995), s. 3).

68 Viz FISCHER, V.: *Píši vám...*, s. 91.

Tomi Tour, ta skončila v roce 2009 krachem a od té doby Václav Fischer rozvíjí své podnikatelské aktivity (v menším měřítku) opět už jen v Německu.⁶⁹

Pokud se ale vrátíme nazpět v čase do poloviny devadesátých let, už tehdy se začalo ukazovat, že ani český trh cestovního ruchu není „nenasytný“. Podle údajů z odborných expertíz v tehdejší České republice nastával výrazný převis nabídky zahraničních zájezdů nad poptávkou, která nejprve stagnovala a posléze zaznamenala značný pokles.⁷⁰ Předzvěstí největších otřesů světa porevolučních cestovních kanceláří byla letní sezona 1995, kdy začaly krachovat první soukromé firmy (například Mallorca Tours nebo Světozor). Ze strany představitelů asociací cestovních kanceláří zaznívaly kritické hlasy, že liberální česká legislativa ponechává klienty v takovém případě zcela bez ochrany. Na problematické sezoně se podle jejich mínění negativně podepsaly také válečné události na Balkáně a údajně tendenční informování českých médií, což způsobilo cestovním kancelářím nemalé komplikace s rušením či transferem lokací zájezdů a samozřejmě také ztráty finanční.⁷¹ Apel na politické elity, aby si urychleně vyjasnily základní priority odvětví a přijaly zákon o cestovním ruchu, ovšem zůstal nevyslyšen.⁷² Většině stávajících cestovních kanceláří se sice podařilo ještě „přežít“ a zachovat své aktivity i v roce 1996, noční můrou pro podnikatele v oboru (ale i pro tisíce cestujících klientů) se však stala sezona 1997.

Devalvace české koruny z jara 1997 stejně jako červencové povodně, které zasáhly Moravu a Slezsko, přispěly k propadu zájmu o cestování do ciziny, který vyústil v krachy celkem dvaadvaceti cestovních kanceláří (například PROG, East West Travel nebo Čechie). Symbolem této vlny úpadků se stal krach cestovní kanceláře Travela právě v červenci 1997, po němž na zájezdech v zahraničí zůstaly stovky bezradných klientů a s pomocí v jejich návratu domů musela přispěchat i česká vláda a české zastupitelské úřady. K posílení obecně velmi negativního vnímání cestovních kanceláří (umocňovaného v očích televizních diváků bulvarizujícími reportážemi, zejména ve zpravodajství sledovaných komerčních stanic) přispíval také fakt, že v čele Travely stál Ivan Breznen, do té doby velmi agilní postava celého odvětví cestovního ruchu, a především předseda Asociace cestovních kanceláří ČR.⁷³ Období české „cestovní horečky“ a zároveň i „boomu“ cestovních kanceláří

69 Viz Václav Fischer. In: Wikipedie: Otevřená encyklopedie [online]. Naposled editováno 05.04.2016 [cit. 2016-05-25]. Dostupné z: http://cs.wikipedia.org/wiki/V%C3%A1clav_Fischer.

70 Kupříkladu v roce 1996 převažovala nabídka nad poptávkou o více než třicet procent.

71 Výsledky sezóny jsou dobré, ale mohly být daleko lepší (viz pozn. 38).

72 Ze strany vládních představitelů v čele s ministrem Dybou zaznívala sice chvála výsledků celého odvětví, v případě tvorby konkrétní legislativy však spíše vágní proklamace, že problémy je třeba vyřešit vzájemnou spoluprací všech zainteresovaných aktérů (DYBA, Karel: Aktuální problémy cestovního ruchu České republiky. In: *Světoběžník*, roč. 4, č. 1 (leden 1996), s. 10–12).

73 Ivan Breznen (nar. 1961), absolvent pražské Vysoké školy ekonomické, již v časech studií působil jako průvodce Cestovní kanceláře mládeže (CKM) a v letech 1990–1993 byl ředitelem této společnosti. Po neshodách s představenstvem (jmenovaným ministerstvem hospodářství jako zřizovatelem) spolu s řadou svých kolegů rozvázal pracovní poměr a v září 1993 založili vlastní cestovní kancelář Travela. Byl také spoluzakladatelem a dlouholetým

Reportáž z příletu klientů zkrachovalé cestovní kanceláře Travela do Prahy v červenci 1997 (Blesk, 12. července 1997, s. 1)

tak definitivně skončilo a zanechalo za sebou do dalších let též pachut' soudních pří, rozpoutaných žalobami poškozených klientů vůči řadě majitelů zkrachovalých cestovních kanceláří.⁷⁴

Odborníci, kteří se pozadím těchto případů a změn zevrubněji zabývali, mezi dalšími příčinami krachů cestovních kanceláří uvádějí zmiňovanou velmi liberální politiku vydávání živnostenských oprávnění ze strany státu (oproti standardům obvyklým v západních zemích) a dále pak řadu špatných podnikatelských záměrů a chybného hospodaření, někdy až hraničících s výslovnými podvody. Minimálně do poloviny devadesátých let však tyto skutečnosti příliš nebrala na vědomí nejen

funkcionářem Asociace cestovních kanceláří ČR. (Viz CKM přešlo do Travely. In: *Matilda Travel*, č. 35 (prosinec 1993), s. 3.)

- 74 Jako příklad může posloužit právě případ majitelů a zároveň členů vrcholového vedení Travely. Ti byli v čele s Ivanem Breznenem po krachu kanceláře obžalováni ze zpronevěry a stanuli před soudem. Kauza se táhla řadu let a všichni obžalovaní byli nakonec v lednu 2011 pražským Vrchním soudem osvobozeni. (Viz ŠANCOVÁ, Barbora: Za vytunelování CK Travela dostali Breznen a Attl podmínku a musí zaplatit celý dluh. In: *Kurzy.cz* [online]. 22.07.2009 [cit. 2015-10-15]. Dostupné z: <http://zpravy.kurzy.cz/182573-za-vytunelovani-ck-travela-dostali-breznen-a-attl-podminku-a-musi-zaplatit-cely-dluh-22-7-2009/>; viz též čtk: Kauza Travela: Soud zprostil obžaloby šéfy zkrachovalé cestovní kanceláře. In: *Týden.cz* [online]. 14.01.2011 [cit. 2015-10-15]. Dostupné z: http://www.tyden.cz/rubriky/domaci/soud-zprostil-obzaloby-sefy-zkrachovale-cestovni-kancelare_191235.html#_VRwH3OHh1HA.

vládní exekutiva, odpovědné úřady a místní samospráva, ale ani české banky, které byly navíc z vládních kruhů vyzývány ke vstřícné úvěrové politice vůči podnikatelům.⁷⁵ Dalším důležitým faktorem byla vzájemná provázanost některých subjektů v sektoru cestovního ruchu, která v důsledku „synergického efektu“ nepříznivých okolností způsobila řetězové krachy.⁷⁶ K obecnějším příčinám pádu řady kanceláří patří také odlišný systém podnikání v českém cestovním ruchu devadesátých let ve srovnání s jinými zeměmi. Zatímco západní cestovní kanceláře (například německé) díky včasnému zájmu klientů měly (a mívají) již řadu měsíců před zahájením hlavní sezony vyprodánu a garantovánu většinu zájezdů (někdy až sedmdesát procent nabízené kapacity), české cestovní kanceláře byly nuceny se přizpůsobovat rizikovějšímu systému předsezonních garancí a záloh vyplacených provozovatelům. Posléze musely nést samy finanční riziko a doufat, že jim klienti v průběhu sezony vynaložené náklady prostřednictvím (relativně narychlo) nakupovaných zájezdů uhradí.⁷⁷

Ekonomické ztráty v řádech desítek (či možná dokonce stovek) milionů korun, nepohodlí a pocit zmaru tisíců klientů zkrachovalých kanceláří, kteří buď vůbec neodcestovali, nebo skončili bezprizorní v zahraničí, nouzové akce české vlády i diplomatického sboru (ale také pomoc a obchodní nabídky jiných cestovních kanceláří) či zvýšená pozornost domácích i zahraničních médií jsou zjevnými rysy „horkého léta“ 1997 v českém cestovním ruchu, prozrazují však také něco podstatnějšího o povaze zdejší ekonomické transformace. V jejím příběhu se mohou zdát úpadky cestovních kanceláří – třeba ve srovnání s kauzami krachujících velkých průmyslových podniků (například Poldi Kladno v čele s Vladimírem Stehlíkem, po němž zůstaly miliardové dluhy) – jako téměř nicotné.⁷⁸ Ačkoliv k pádům cestovních kanceláří docházelo i v turisticky daleko vyspělejších zemích (a nedá se jim asi nikdy úplně předejít), krachy svého času dosti opěvovaných nových domácích firem znamenaly těžkou ránu pro scénář architektů ekonomické transformace a jejich víru ve správnost „české cesty“. Na rozdíl od postsocialistických podniků, kde bylo možné neúspěch dávat za vinu „dědictví předlistopadové minulosti“, úpadky nově založených firem (a zástupy prakticky bezmocných zákazníků i postižených

75 Naopak v druhé polovině 90. let se úvěrová politika českých bank změnila takřka o pomyšlých sto osmdesát stupňů. Extrémní nárůst nesplacených pohledávek a také množství úvěrových podvodů a skandálů je přiměly k velké opatrnosti, na což záhy začaly poukazovat i státní orgány. (Viz *Koncepce státní politiky cestovního ruchu v ČR na období 2002–2007* [online] (viz pozn. 55); o peripetiích vývoje českého bankovníctví z historicko-ekonomické perspektivy viz např. MYANT, M.: *Vzestup a pád českého kapitalismu*, s. 185–214 – viz pozn. 29.)

76 Viz *Soumrak českých CK* [online] (viz pozn. 47).

77 Viz Šéf Exim Tours Ferid Nasr dál buduje impérium, které prodal. In: *Krachy cestovek: Portál na ochranu spotřebitelů v cestovním ruchu* [online]. 01.04.2015 [cit. 2015-04-01]. Dostupné z: <http://www.krachycestovek.cz/clanek/659-napsali-jinde-sef-exim-tours-ferid-nasr-dal-buduje-imperium-ktere-prodal>.

78 O případu neúspěšné privatizace Poldi Kladno viz např. MYANT, M.: *Vzestup a pád českého kapitalismu*, s. 249–253. Dluhy všech cestovních kanceláří zkrachovalých v roce 1997 lidé z oboru ve své době odhadovali na cca 200 milionů Kč (viz ŠPELINOVÁ-FRINDTOVÁ, Eva: Klientům nelžeme, partnerům platíme. In: *Všudybyl*, roč. 1, č. 12 (prosinec 1997), s. 22).

Další cestovní kanceláři, která nepřežila kritické léto 1997, byla Oasis Tours (Blesk, 8. července 1997, s. 2)

obchodních partnerů) odhalovaly slabiny legislativního rámce a mnohdy také bláhovůli a liknavost dobové exekutivy.

Lze dodat, že nedostatečná ochrana klientů postižených krachy cestovních kanceláří se přeci jen stala pro zákonodárce i vládu jedním významných z podnětů k aktivitě,⁷⁹ která po dlouhých debatách a přípravách během funkčních období tří českých vlád (od druhé vlády Václava Klause přes „úřednickou“ vládu Josefa Tošovského až po vládu Miloše Zemana) vyústila ve zpřísnění živnostenského zákona (provozování cestovní kanceláře se opět dostalo mezi živnosti koncesované) a také ve vydání zákona č. 159/1999 Sb., o některých podmínkách podnikání v oblasti cestovního ruchu.⁸⁰ Tento zákon velmi striktně stanovil rozdíly mezi cestovní kanceláří (jakožto prodejcem a organizátorem zájezdů) a cestovní agenturou, která zájezdy cestovních kanceláří mohla pouze zprostředkovávat a prodávat. Litera také stanovila, že cestovní kancelář na rozdíl od agentury musí být koncesována a pojištěna proti případnému úpadku (což byla v zemích na západ od našich hranic věc naprosto běžná). I přes dvojí novelizaci zákona (2004 a 2008) a ustanovení

79 Oživený zájem vlády o problematiku cestovního ruchu je možné dokumentovat na projednávání podpory cestovního ruchu v ČR a také u věcného návrhu zákona o některých službách v cestovním ruchu a u novely živnostenského zákona (viz Záznam z jednání Vlády ČR ze dne 20. srpna 1997. In: Vláda ČR [online]. [Cit. 2015-03-28.] Dostupné z: https://kormoran.odok.cz/usneseni/usneseni_webtest.nsf/0/37601CD774F69481C12571B6006F9CC9.

80 Viz Zákon ze dne 30. června 1999 o některých podmínkách podnikání a o výkonu některých činností v oblasti cestovního ruchu a o změně zákona č. 40/1964 Sb., občanský zákoník, ve znění pozdějších předpisů, a zákona č. 455/1991 Sb., o živnostenském podnikání (živnostenský zákon), ve znění pozdějších předpisů. In: Ministerstvo pro místní rozvoj ČR [online]. 30.06.1999 [cit. 2015-03-28]. Dostupné z: <http://www.mmr.cz/CMSPages/GetFile.aspx?guid=fdcff95-6b92-4539-974f-893e9760f65b>.

o povinné registraci cestovních kanceláří u ministerstva pro místní rozvoj se ovšem v ojedinělých případech stále opakovaly (a opakují) krachy dalších cestovních kanceláří, což kritizují experti na oblast cestovního ruchu, kteří se domnívají, že zákon má stále značné mezery.⁸¹

Kontury osobních zkušeností polistopadového cestování

Pokud bych ponechal stranou osobní zkušenosti cestujících a účastníků výjezdového cestovního ruchu, zůstalo by toto zamyšlení nad porevolučním cestováním jednostranné. Vedle dobových i retrospektivně sestavovaných statistik odvětví se hlavním a specifickým zdrojem historického poznání staly rozhovory vedené metodou orální historie, které byly realizovány mezi lety 2006 a 2014 v rámci dvou grantových projektů Centra orální historie Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i. V jejich průběhu bylo nahráno přibližně tři sta rozhovorů, které sestávaly z vyprávěného životního příběhu narátora a následného vlastního interview.⁸² Pokud bych měl charakterizovat narátory těchto projektů, byli to muži i ženy s datem narození zhruba mezi lety 1930 a 1955, jednalo se o zástupce různých socioprofesionálních skupin (dělníci, příslušníci inteligence, zaměstnanci ve službách, příslušníci ozbrojených složek, pracovníci hospodářského managementu, pracující v zemědělství) a pocházeli z různých českých, moravských a slezských regionů republiky. Rozhovory byly primárně zaměřeny na zachycení mnohohrstevnaté zkušenosti „obyčejných lidí“ (tedy nikoli politických elit či příslušníků opozice a disentu) ze sedmdesátých a osmdesátých let, ale i z doby polistopadové transformace. Jednalo se o vzpomínky věnované pracovnímu životu, rodinným záležitostem, trávení volného času, vnímání dobového politického dění, přičemž mnoho segmentů jak spontánního autobiografického vyprávění, tak i následných rozhovorů má relevanci pro sledování tématu této studie.

Jako doplněk tohoto souboru orálněhistorických pramenů jsem využil části souboru rozhovorů, jež realizovali vyškolení studenti a studentky v rámci kurzu k dějinám mladé generace v sedmdesátých a osmdesátých letech minulého století (vyučující Miroslav Vaněk) a také kurzu k dějinám exilu a emigrace (vyučující Pavel Mücke) na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze. Jednalo se o polostrukturované rozhovory vedené v roce 2014 s narátory z řad současné

81 Krachy cestovních kanceláří si předsevzalo sledovat občanské sdružení s názvem Krachy cestovek. Experti na oblast cestovního ruchu pro zlepšení situace a orientace zákazníků na trhu navrhovali mimo jiné zřízení veřejně přístupného „ratingu kanceláří“. (Viz rek: Kdy se konečně dočkáme slibovaného ratingu cestovních kanceláří? In: Krachy cestovek: Portál na ochranu spotřebitelů v cestovním ruchu [online]. 23.04.2012 [cit. 2015-03-28]. Dostupné z: <http://www.krachycestovek.cz/clanek/168-kdy-se-konecne-dockame-slibovaneho-ratingu-cestovnich-kancelari>.)

82 Jednalo se o projekty Grantové agentury ČR „Průzkum české společnosti v období tzv. normalizace: Biografická vyprávění příslušníků dělnických profesí a inteligence“ (léta řešení 2006–2008) a „Česká společnost v období tzv. normalizace a transformace: Životopisná vyprávění“ (léta řešení 2011–2015).

mladé generace (narozené v osmdesátých a devadesátých letech) na téma trávení volného času. Aby bylo možné srovnat jejich výpovědi se zkušeností generačně starších narátorů, vybral jsem za tímto účelem namátkou deset rozhovorů z těchto dvou souborů. V duchu zásad orálněhistorické analýzy a interpretace jsem se u rozhovorů snažil využít jejich předpokládaných předností, tj. postižení dojmů, názorů a postojů k jednotlivým aspektům sledované problematiky. V druhém plánu pak rozhovory posloužily v některých nezbytných případech jako zdroj a doplněk informací faktografického rázu. Ještě než se budu věnovat obsahové analýze rozhovorů, pro lepší začlenění do kontextu a osvětlení přínosu orální historie při poznání pojednávaného tématu se obecněji zmíním o „místě“ a proměnách paměti cestování v těchto rozhovorech.

V prvé řadě je třeba upozornit na generační aspekt přítomný v rozhovorech se staršími narátory. Ti i přes dobový a retrospektivní vliv kolektivní paměti a „populárního diskurzu“ si uvědomují specifičnost (a jedinečnost) své historické zkušenosti a podle toho také formulují své životní příběhy. Právě u starších narátorů je v mnoha případech patrná strukturace jejich vzpomínek na dvě periody – období „před listopadem“ (popisované variacemi pojmů a metafor typu „za komunistů“, „za totality“, „za totáče“, „za normalizace“ apod.) a „po listopadu“ (ekvivalentně „po revoluci“, „po převratu“, „po osmdesátém devátém“ apod.).⁸³ Tito narátoři pak rok 1989 využívají jako referenční bod k srovnávání řady prožitků, dojmů a názorů vztahujících se k dění před tímto mezníkem a po něm, cestovní zkušenosti nevyjímaje. Přestože s narátory z řad mladé generace byly vzhledem k objektivním faktorům (věk narátorů, omezené možnosti tazatelů) vedeny pouze polostrukturované rozhovory, na jejichž základě lze činit pouze velmi omezené závěry, i na první pohled je patrné, že takovýto způsob formulace vzpomínek (a vůbec referenční mezník) zde chybí – nic na tom nemění fakt, že tito narátoři byli vystaveni taktéž vlivům kolektivní paměti a populárního diskurzu o tom, „jaká (zejména předlistopadová) doba vlastně byla“.⁸⁴ Ve vyprávěních příslušníků mladé generace proto například fenomén cestování ztrácí punc „mimořádnosti“, což je stále velmi patrný rys u vzpomínek generací starších. U narátorů starší generace (s často velmi bohatými životními zkušenostmi) se mnohdy proměňuje frekvence tématu cestování v rozhovorech a stejně tak i způsob vyprávění o něm v závislosti na popisu určité životní etapy („za mlada“, „když jsem se oženil/vdala“, „v důchodu“ atp.). V náznacích se tento rys

83 V žádném případě bych si nedovolil tvrdit, že se jedná o většinový trend, neboť pro řadu narátorů periodizace „velkých“ dějin subjektivně nehrála významnější roli, a naopak strukturují své příběhy dle jiných, pro ně významnějších parametrů (typu školní docházky a studií, práce, důležitých dat manželství a partnerských vztahů, založení rodiny, narození dětí, zdravotního stavu atd.). U narátorů strukturujících příběhy dle „velkých“ událostí jsme si v rámci badatelského týmu pak kladli otázku, do jaké míry jsme mohli ovlivnit narátory také my jako výzkumníci, když jsme je seznamovali se záměrem projektu.

84 Systematičtější výzkum vzpomínek mladších generací (např. „Husákových dětí“ let sedmdesátých či „Gorbačovových dětí“ let osmdesátých) je podle mého názoru velkou výzvou soudobé historiografie, a to nejen sledováním jejich obsahové stránky, ale také významové a formálně-strukturní podoby.

objevuje také u některých mladých narátorů, kteří si již „prošli“ z jejich pohledu významným životním mezníkem, jako je například studium, pracovní zkušenost v zahraničí nebo (často několikanásobné) změny zaměstnání. Laicky řečeno, tito narátoři (napříč generacemi) upozorňují na své subjektivní vnímání například trávení volného času, limitovaných, či naopak zvýšených příležitostí cestovat a podobně.

Jak vyplývá z analýzy orálněhistorických rozhovorů, zážitky spojené s cestováním (a cestovním ruchem) jsou v celku životních příběhů poměrně jasně viditelným segmentem.⁸⁵ V polostrukturovaných rozhovorech se podařilo inkriminovaná témata mnohdy značně rozvést, ať již se jednalo o rozhovory následné, či vedené od začátku v primárně polostrukturované podobě. Genderové aspekty, příslušnost narátora k určitému regionu, výše vzdělání nebo druh zaměstnání nehrály v postojích k cestování zásadnější roli.⁸⁶ Naopak z analýzy příběhů vyplývá jedinečná role individuální životní zkušenosti konkrétního narátora, která pak prostřednictvím jeho „pohledu na svět“ dává (či naopak ubírá) cestování prioritu na pomyslném osobním žebříčku hodnot. Zjednodušeně řečeno, přínaležitost k lidem „cestymluvným“, či naopak „usedlým“ je veskrze individuální. Zejména v rozhovorech s příslušníky starší generace jsem byl často svědkem ztotožňování pojmu „cestování“ s cestami do zahraničí, a zejména pak s cestami do západních zemí. Tento velmi podstatný lingvistický úkaz s největší pravděpodobností vznikl pod vlivem „studenoválečného“ geopolitického vnímání dobové reality (a světa rozděleného na Západ a Východ), jak se je snažila vštípit svým občanům do mysli předlistopadová oficiální propaganda, ale jak se také reprodukovalo v kolektivní paměti a neoficiálním „veřejném mínění“.⁸⁷

Pokud jde o vlastní cestovní zkušenosti narátorů, pak z analýzy rozhovorů vedených s příslušníky starších generací vyplývá, že naplnění svobody cestování do zahraničí po roce 1989 artikulovali poměrně často.⁸⁸ Z frekvence i struktury vyjádření těchto dojmů je možné usuzovat na to, že si hromadně vynahrazovali „cestovní dluh“, který vznikl v „predrevolučním“ období následkem restriktivní státní politiky v oblasti cestování do zahraničí, zejména do západních zemí, případně přímořských lokalit. Tyto retrospektivní dojmy jsou zcela v souladu se statistickými daty, podle nichž před pádem komunistického režimu na sklonku osmdesátých let se cestovní ruch v Československu odehrával takřka z devadesáti pěti procent v rámci

85 Pouze velmi zřídka se stalo, že by o těchto tématech v analyzovaném rozhovoru (ať již přímo, či nepřímo) nepadla žádná zmínka.

86 Na rozdíl od takových témat jako pracovní život a budování kariéry (spíše „mužské“ téma) nebo „rodinný život“ (spíše „ženské“ téma).

87 O vnímání problematiky „západního zahraničí“ v éře pozdního socialismu na příkladu SSSR viz např. YURCHAK, Alexei: *Everything Was Forever, Until It Was No More: The Last Soviet Generation*. Princeton, Princeton University Press 2006, s. 158–206.

88 Mezi dalšími svobodami vedle cestování v rozhovorech nejčastěji zmiňovali svobodu sdílení informací a projevu, svobodu náboženského vyznání, svobodu „mít a shromažďovat finance a hmotné prostředky“ a obecně také „možnost individuální seberealizace“.

tuzemských destinací.⁸⁹ I přes ošidnou (a částečně i zkreslující) řeč dobových statistik je patrný obrovský nárůst počtu cestujících do zahraničí po listopadu 1989, kulminující na takřka čtyřiceti devíti milionech osob v polovině devadesátých let.⁹⁰

Výjezdy občanů ČR do zahraničí v letech 1988–2002 (v milionech osob)⁹¹

1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
7,3	7,8	13,4	30,7	32,7	31	45,9	44,9	48,6	46,1	43,6	40	38,2	36,2	34,3

Pomyslná „živá lavina“ začala rapidně slábnout v druhé polovině devadesátých let a také po příchodu třetího milénia, což může svědčit o „vyrovnání“ „cestovního dluhu“, hromaděného po desetiletí, a o přechodu ke standardnímu a relativně ustálenému „cestovnímu režimu“ demokratické republiky. Jak udávají statistiky, na konci předešlé dekády se počet cest do zahraničí delších než jeden den pohyboval kolem šesti a půl milionu.

Výjezdy občanů ČR do zahraničí v letech 2003–2010 (v milionech cest)⁹²

2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
7,214	6,643	6,963	6,394	7,247	7,685	6,628	6,428

Pokud bychom se spokojili pouze s řečí statistik výjezdů, zůstalo by mnohé z kontur reality polistopadového cestování utajeno. I proto využívám další palety pramenů k rekonstrukci základní charakteristiky jednotlivých typů cestování a také nástinu motivací lidí, proč a za jakým účelem se na zahraniční cesty vydávali. Zároveň zmíním některé specifické reálie, jež cestování provázely.

89 Podle oficiálních údajů se například v roce 1981 účastnilo domácího cestovního ruchu 171,9 milionů účastníků, zahraničního výjezdového cestovního ruchu pak 9,3 miliony účastníků (viz FRANKE, A. a kol.: *Rukověť cestovního ruchu*, s. 48 a 69 – viz pozn. 2). Ačkoliv se mi nepodařilo dohledat dostupné údaje pro srovnání, dá se předpokládat, že podíl domácího a zahraničního cestovního ruchu se do konce roku 1989 příliš nezměnil.

90 V roce 1996 se změnila metodika statistických šetření, kdy bylo lépe podchyceno sledování kategorií „turista“ a „jednodenní návštěvník“. Od roku 2003 opět došlo ke změnám, kdy začaly být ve statistikách uváděny počty realizovaných cest namísto počtu cestujících osob.

91 Viz *Koncepce státní politiky cestovního ruchu ČR na období 2002–2007* [online] (viz pozn. 55).

92 Výpočet na základě údajů Českého statistického úřadu: Domácí a výjezdový cestovní ruch v ČR, Archiv 2003, 2013, Cestovní ruch, Časové řady. In: Český statistický úřad [online]. [Cit. 2015-03-28.] Dostupné z: https://www.czso.cz/documents/10180/23164307/crucr092311_41.xls/7c58ed75-0310-4123-8bd3-209ef538d56b?version=1.0. Od roku 2011 se opět změnila metodika šetření, a statistiky tudíž nejsou zcela srovnatelné s předešlými výsledky. Dle nových statistik ČSÚ v roce 2015 čeští rezidenti podnikli do zahraničí celkem 5 milionů 855 tisíc cest. (Viz ČSÚ, Cestovní ruch, Časové řady. In: Český statistický úřad [online]. [Cit. 2016-10-25.] Dostupné z: https://www.czso.cz/documents/10180/46014666/crucr063017_410.xlsx/31a4b94b-64c0-4896-87da-6bf86829ad38?version=1.1).

Jedním z oblíbených míst nákupní přeshraniční turistiky Čechů se staly trhy v polském lázeňském městě Kudowa Zdrój (foto po roce 2000, www.slantour.cz)

Jak vyplývá především z analýzy orálněhistorických rozhovorů, ale také dobového „oborového“ tisku k problematice cestovního ruchu, mezi cestami do zahraničí je možné vysledovat zhruba pět základních typů. Ty se v individuální perspektivě mezi sebou mohly vzájemně mísit a prolínat, případně přecházet „jeden v druhý“.

V prvé řadě se zde objevuje fenomén „nákupní turistiky“, která měla své kořeny již v předlistopadovém období, kdy ve středoevropském rámci zemí sdružených do Rady vzájemné hospodářské pomoci tvořila jeden z nejpůsobivějších typů výjezdů. „Přeshraniční turistika“, která se v poslední době stává také předmětem řady historických výzkumů, posléze kontinuálně vplynula i do doby „porevoluční“.⁹³

⁹³ Viz např. BREN, Paulina – NEUBURGER, Mary (ed.): *Communism Unwrapped: Consumption in Cold War Eastern Europe*. Oxford, Oxford University Press 2012; viz též HARTWICH, Mateusz J.: „Turisté vystupují převážně jako uvědomělí občané našeho státu“: Východní Němci v Krkonoších v letech 1945–1970. In: *Soudobé dějiny*, roč. 17, č. 3 (2010), s. 349–368; BOTTONI, Stefano: Komárom/Komárno: Cezhraničné vzťahy v dvoch stredoeurópskych sesterských mestách (1960–1985). In: *Tamtéž*, s. 369–391. Statistiky v roce 1993 evidovaly zhruba šest a půl milionů výjezdů přes česko-polské hranice, v roce 1994 to bylo již čtrnáct milionů a svého maxima přes sedmnáct milionů dosáhly tyto výjezdy v roce 1996; v roce 2000 jejich počet poklesl na deset milionů a o pět let později (2005) již činil pouze sedm milionů. (Viz BERÁNEK, J.: Vývoj cestovního ruchu České republiky v období let 1989–2005, s. 120 – viz pozn. 8.)

Pokud by se nepočítaly individuální cesty ve vlastní režii a s pomocí vlastních osobních vozů, tento typ výjezdů se uskutečňoval mnohdy ve formě jednodenních autobusových zájezdů do sousedního Rakouska a posléze i Německa a jeho hlavním cílem bylo uspokojit touhu po nedostatkovém spotřebním zboží.⁹⁴ Ačkoliv Československo disponovalo jednou z nejhustších železničních sítí na světě a zdejšímu dálkovému cestování do té doby dominovaly vlaky, lidé vyjížděli na nákupy za hranice většinou „na čtyřech kolech“, zejména kvůli technologické zaostalosti československých vlakových souprav a také nedostatečné návaznosti přeshraničních železničních koridorů směrem na Západ, která byla dědictvím studené války. Turisté z Československa (a vůbec z Východu) zde byli při svých návštěvách ovšem limitováni nízkou koupěschopností, plynoucí z disproporce mezi jejich korunovými příjmy a relativně vysokými cenami zboží v západních měnách a umocněnou skokovou devalvací koruny v letech 1990 a 1991. I proto Češi záhy zamířili i do dalších sousedních zemí (Polska, Maďarska a později i na Slovensko), které také v rámci transformace paralelně liberalizovaly své hospodářství a kde se na trhu vyskytovaly některé druhy zboží nedostatkového v Československu (či posléze České republice). Úbytek těchto cest je patrný postupně ve druhé polovině devadesátých let, což souviselo jednak s rozšiřováním nabídky na domácím spotřebitelském trhu (například v nově budovaných supermarketech a hypermarketech) a po roce 2000 také s vyrovnáváním cenových hladin ve středoevropských státech, bez ohledu na to, zdali patřily k zemím bývalého Západu, či Východu.⁹⁵

Desetiletí omezeného cestování vytvořila u československých, respektive českých občanů také dluh v oblasti poznávací či aktivní sportovní turistiky. Přírodní zajímavosti, kulturní památky, ale také obecně „místa civilizace Západu“, stejně jako lyžařské či turistické tratě zahraničních velehor se staly cílem statisíců českých turistů ročně.⁹⁶ Právě tento typ výjezdů v devadesátých letech, pokud mířil do větších západních měst či přes ně směřoval, se často propojoval s turistikou nákupní. Symbolem těchto „kombinovaných“ výjezdů se staly návštěvy Vídně, v první polovině devadesátých let velmi populární. Nicméně (jak o tom ještě bude řeč) se zvyšující se životní úroveň alespoň části české populace a s diferenciací jejích zájmů se začaly zvyšovat a diferencovat i nároky českých turistů (především z řad

94 Viz BERÁNEK, J.: Vývoj cestovního ruchu České republiky v období let 1989–2005, s. 103–105; viz též JAKUBEC, Ivan: *Československo-německé dopravněpolitické vztahy v období studené války se zvláštním zřetelem na železnici a laskou plavbu (1945/1949–1989)*. Praha, Karolinum 2007.

95 V tomto duchu vzpomínají někteří narátoři z jižních Čech, kteří zmiňují též úbytek počtu obchodů v rakouském příhraničí s koncem české nákupní vlny. Paradoxně v dnešní době se některé druhy spotřebního zboží (např. elektronika, oblečení, ale také osobní automobily), služeb (např. pobytové zájezdy) či komodit (např. pohonné hmoty) dají koupit v blízkém zahraničí levněji než na českém trhu, což opět vedlo k oživení přeshraniční nákupní turistiky.

96 Tyto zájezdy se ve vyprávěních narátorů liší svým charakterem především v závislosti na tom, zdali měli již odrostlé děti, a tudíž zda mohli své zahraniční pobyty realizovat dle scénáře „pro dospělé“.

mladší generace), toužících po stále neobvyklejších zážitcích nebo po adrenalinových sportech, za nimiž se vypravovali do různých míst světa.

Mezi nejdůležitější faktory při rozhodování, zda „jet, či nejít“, patřily přirozeně ceny a hmotné náklady na zájezdy.⁹⁷ Ačkoliv samotní narátoři v drtivé většině o cenách zájezdů nemluví (což může být dáno tím, že si je již nepamatují, nepřikládají jim dnes význam nebo na ně nebyli konkrétně dotazováni v následném rozhovoru), vývoj těchto cen je možné sledovat na základě dalších pramenů. Obecně formulovaný závěr by mohl znít, že od roku 1990 k dnešku prošly značnými změnami v závislosti na destinaci, druhu, kvalitě či délce trvání zájezdů. Na počátku devadesátých let, kdy mezi nimi převažovaly jednodenní výjezdy autobusem do sousedních zemí, se ceny pohybovaly v řádu stovek, či dokonce desítek korun na osobu. Je možné předpokládat, že tyto částky odpovídaly cenám, na něž byli starší narátoři zvyklí při úhradě podobně laděných zájezdů organizovaných školami, společenskými a profesními organizacemi či podnikovými odbory.⁹⁸ A ani s odstupem desetiletí se prodejní ceny těchto zájezdů relativně příliš nezvýšily; masivní zdražení dopravy (zejména v důsledku rostoucích cen pohonných hmot) zde částečně kompenzoval obrovský nárůst nabídky a konkurence v odvětví přepravy osob (nikoli nepodobný expanzi cestovních kanceláří).⁹⁹ „Zanícení cestovatelé“ mezi narátory pak vzpomínali, že se eventuálním zvyšováním cen nedali odradit a že když takřkajíc chtěli něco vidět, tak na to prostředky našli.¹⁰⁰

I když není v řadě rozhovorů patrná diferenciací mezi poznávacími a nákupními zájezdy, určitě by se mezi vzpomínkami dal vystopovat ve své době velmi populární „podtyp“ výjezdů. V počátcích porevolučního cestování za naše západní hranice patřily k dobovému koloritu jednodenní „předváděcí zájezdy“ do českého příhraničí, kde různé společnosti prezentovaly nejrůznější výrobky (od nerezového nádobí přes masážní polštáře až po životní pojištění) a usilovaly o jejich výhodný prodej

97 Mnozí narátoři zmiňovali v souvislosti s cestováním finanční, zdravotní či jiná osobní omezení. Pro dokreslení uvádím údaje o vývoji průměrného platu v ČR v letech 1989–2012: 3170 Kč (1989), 3792 Kč (1991), 5904 Kč (1993), 8307 Kč (1995), 10 802 Kč (1997), 12 797 Kč (1999), 18 344 Kč (2005), 25 101 Kč (2012). (Viz Vývoj průměrné hrubé měsíční mzdy. In: Investia.cz [online]. © 2010–2017 [cit. 2015-04-08]. Dostupné z: <http://www.investia.cz/prumerna-mzda>.)

98 O fenoménu odborových rekreací a rámci jejich fungování viz např. ČORNEJOVÁ, Alžběta: *Dovolená spoukajem: Odborové rekreace v Československu 1948–1968*. Praha, Academia 2014.

99 Kupříkladu v roce 1990 jednodenní zájezd autobusem do Vídně stál 200 Kčs, v roce 2012 se pak do bývalé metropole habsburského mocnářství bylo možné se zájezdem dostat za 300 Kč na osobu. Do Paříže se na začátku 90. let dalo cestovat s autobusovým zájezdem (na dva až tři dny) za 4000 Kč na osobu, do roku 1997 se cena zvýšila zhruba o tisíc korun a prakticky stejnou částku (cca 5000 Kč) stojí zájezd do „města nad Seinou“ v téže kategorii i dnes. (Viz OKAMURA, Tomio: Jak se vyvíjely ceny zájezdů od roku 1989. In: *Deník.cz* [online]. 15.11.2011 [cit. 2015-10-15]. Dostupné z: <http://www.denik.cz/zajimavosti/jak-se-vyvijely-ceny-zajezdu-od-roku-20111115.html>.)

100 Narátoři, kteří byli založeni pragmatičtěji nebo byli (zejména po roce 1989) postiženi hmotnou nouzí, ovdověli či trpěli zdravotními problémy, dávali najevo, že byli (a jsou) nuceni se nad případnou cestovní investicí rozmýšlet.

Francie patří od devadesátých let k zemím, které čeští turisté navštěvují nejraději. Na snímku autobusový zájezd učitelského kolektivu z Prahy do jižní Francie, podzim 2001 (foto soukromá sbírka Pavlína Fialové)

účastníkům. Po skončené „prezentaci“ (a případné realizaci prodeje) následoval oběd zdarma a v odpoledních hodinách autobus s účastníky zamířil do sousedního Rakouska či Německa „za památkami a kulturou“ či „na nákupy“ (případně za obojím). Právě tyto zájezdy, které v první polovině devadesátých let dosáhly značné masovosti, byly posléze literou zákona č. 159/1999 Sb. klasifikovány jako „neturistické“, neboť se jednalo o reklamní akce, jež pouze využívaly zájmu českých občanů o cesty do zahraničí.¹⁰¹ Zde se nabízí hypotéza, že tento typ zájezdů vzhledem k současnému negativnímu mediálnímu obrazu (organizátoři jsou nazýváni takzvanými šmejdy) starší narátoři raději nezmiňují, a že tak patří v rozhovorech k tabuizovaným tématům.

Třetím typem výjezdů, v orálněhistorických rozhovorech asi nejčastěji zmiňovaným, je odpočinková (*leisure*) turistika. Jak vyplývá z výzkumů veřejného mínění v oblasti životního stylu, zatímco na počátku devadesátých let (1993) své letní dovolené či prázdniny (na něž připadá významný podíl z celkového počtu výjezdů) trávila za hranicemi méně než pětina respondentů, v roce 2000 to již bylo téměř třicet procent a v roce 2011 takřka čtyřicet procent (z toho dvaatřicet procent u moře).¹⁰² Z těchto počtů je patrný značný posun v preferencích Čechů a Češek, za nímž podle sociologů stojí vzrůstající popularita trávení dovolených v „lenošivém

101 Viz Zákon ze dne 30. června 1999 o některých podmínkách podnikání a o výkonu některých činností v oblasti cestovního ruchu... [online] (viz pozn. 80).

102 Viz *Dovolená 2011: Tisková zpráva CVVM*. Praha, Sociologický ústav AV ČR, v.v.i., 3.10.2011, s. 2.

stylu“.¹⁰³ Není bez zajímavosti, že právě tento rys patří rovněž ke spíše upozadovaným tématům v realizovaných rozhovorech. Z řady vyprávění starších narátorů je totiž patrné, že mnohdy mají jejich protagonisté velmi vyhraněnou (a místy stereotypní) představu o tom, že dovolenou je třeba trávit „aktivně“ (poznávacími zájezdy, turistikou), což se ovšem neslučuje s realitou „plážového pobytu“. Na prosté „lenošení“ se zkrátka asi nerado vzpomíná.

Ztělesnění *leisure* turistiky pak nejen ve vzpomínkách narátorů, ale také v řadě populárních pramenů (typu filmografie) představují dovolenkové a prázdninové pobyty u moře. Vzhledem ke geografické absenci tohoto druhu zážitků v českých poměrech patří výpravy za slanou vodou, sluncem a pískem pláží ke konstantnímu segmentu příběhů „zahraničních cestujících“ minimálně od sedmdesátých a osmdesátých let minulého století, kdy cesty československých občanů do přímořských oblastí zemí východního bloku (především NDR, Polska, Bulharska, Rumunska, ale také SSSR a dílem i Jugoslávie) nabyly masového charakteru.¹⁰⁴ Právě možnost učinit si po roce 1989 srovnání s doposud těžce dostupnými západními destinacemi (a v určitém ohledu i se specifickou Jugoslávií) byla podle vyjádření narátorů často lákavá. Mezi nejčastěji zmiňovaná (a navštěvovaná) místa patřilo bezesporu Jaderské moře, které se díky již dlouhé tradici turistiky z českých zemí, dobré dopravní dostupnosti a částečně i díky konstantním cenovým relacím v italských a exjugoslávských lokalitách v devadesátých letech stalo hlavním „českým mořem“.¹⁰⁵ Česká návštěvnost letovisek a pláží v nástupnických republikách bývalé Jugoslávie poklesla pouze v několika sezonách během balkánských válek. Narátoři o tom sice explicitně nemluvili, provozovatelům cestovních kanceláří a turistických zařízení na západním balkánském pobřeží však tyto události působily citelné finanční ztráty.¹⁰⁶ Pro některé narátory středního věku tyto návštěvy Jadranu dokonce znamenaly vůbec první kontakt s mořem, což pro ně podle vlastních slov byl většinou velmi silný zážitek. Scéna z populárního filmu *Účastníci zájezdu*, natočeného režisérem Jiřím Vejdělkem v roce 2006 na motivy románu Michala Viewegha z roku 1996, tak má řadu reálných vzorů.

¹⁰³ *Tamtéž*, s. 4.

¹⁰⁴ V roce 1985 do tzv. socialistických zemí vycestovalo celkem 7,928 milionů osob, z toho 3,76 milionů do Maďarska, 2,025 milionů do NDR, 898 tisíc do Jugoslávie, půl milionu do Bulharska a 342 tisíc osob do SSSR (NA, f. KSČ – Ústřední výbor 1945–1989, Předsednictvo ÚV KSČ 1980–1989, P 36/1987, sv. 5, usnesení č. 2504, bod 9: Zpráva o dosavadních výsledcích a dalších úkolech rozvoje čs. zahr[aničního] cest[ovního] ruchu v letech 1986–1990 a ve výhledu do roku 2000, 20.5.1987).

¹⁰⁵ Autobusový zájezd s týdenním pobytem u moře v Itálii (a s ubytováním v apartmánu) stál v letech 1990, 1997 i 2011 takřka stejně (zhruba 5 000 Kč na osobu). Podobně tomu bylo v těchto letech u týdenního pobytového zájezdu do Chorvatska. Pokud tam například rodina cestovala vlastním osobním vozem, za pobyt s ubytováním v apartmánu zaplatila zhruba 3000 Kč na osobu. (Viz OKAMURA, T.: Jak se vyvíjely ceny zájezdů od roku 1989 [online] – viz pozn. 99.)

¹⁰⁶ Viz např. ŠPELINOVÁ, Eva: Globtour Praha vsadil na Istrii. In: *Matilda Travel*, č. 19 (1993), s. 5. Exjugoslávské, a zejména chorvatské pobřeží zůstává do dnešních dnů jednou z nejoblíbenějších destinací českých turistů.

Česká dovolenková idyla na krétské pláži, léto 2009 (foto soukromá sbírka Pavlína Fialové)

S postupujícími devadesátými lety našli Češi zalíbení i ve vzdálenějších středomořských destinacích, jako je Španělsko, jižní Itálie a italské ostrovy, Řecko, Turecko, Tunisko nebo Egypt. Ačkoliv se o takových turistických výpravách (a „podmínkách volby“) narátoři přímo zmiňují pouze málokdy, je více než pravděpodobné, že se na tomto rozšíření turistických preferencí v letních sezonách podílel růst příjmů a životní úrovně, ale také poměrně radikální snížení cen zájezdů na přelomu tisíciletí. To souviselo se zaváděním přímých charterových letů z území České republiky, s nástupem nízkonákladových leteckých společností a také s nárůstem poptávky po leteckých zahraničních zájezdech, který provozovatelům cestovních kanceláří umožnil nasmlouvání výhodných cen a množstevních slev s provozovateli letecké dopravy.¹⁰⁷ Jak je patrné z vlastních slov či kontextu vyprávění narátorů, letecké cestování zhruba po roce 2000 rapidně ztrácelo svůj dosavadní punc výjimečnosti a stalo se běžnou součástí „cestovního režimu“ mnoha z nich. Jestliže před rokem 1989 pro ně představovalo ojedinělý zážitek (pokud s ním vůbec měli vlastní

¹⁰⁷ Viz BERÁNEK, J.: Vývoj cestovního ruchu České republiky v období 1989–2005, s. 105–110 (viz pozn. 8). I proto se mohl dostat týdenní letecký zájezd do Egypta z luxusního zboží na začátku 90. let (stál kolem 25 000 Kč v roce 1990) přes cenově lépe dostupný produkt v roce 1997 (s cenou 17–18 000 Kč) až na úroveň relativně standardního zájezdu v době současné (v roce 2011 stál zhruba 12 000 Kč). Jako další doklad pro srovnání může posloužit posun cenových relací na přímé letecké lince Praha–Paříž. Zpáteční letenku v roce 1990 bylo možné pořídit za 11 000 Kč včetně poplatků, v roce 2011 pak již za pouhé 4000 Kč. Zpáteční jízdenka autobusem v téměř směru v roce 2003 stála asi 5000 Kč. (Viz OKAMURA, T.: Jak se vyvíjely ceny zájezdů od roku 1989.)

zkušenost), v polistopadovém období jim postupně zevšednělo.¹⁰⁸ V souvislosti s předešlým líčením o vývoji cestovních kanceláří se nabízí otázka, zdali to byla opravdu zásluha podnikatelů Václava Fischera a dalších, kteří během devadesátých let údajně „naučili Čechy na dovolenou létat“, nebo zda je popularizace „dovolenkového létání“ spíše součástí širších celoevropských a světových trendů.

Další posun ve způsobu trávení dovolených je patrný z dobových výzkumů veřejného mínění. Výzkumy realizované v roce 2011 totiž mimo jiné poukazují na významný pokles cest na letní dovolenou oproti roku 2000 u socioekonomických skupin studentů a učňů, dělníků a také důchodců.¹⁰⁹ Z našich rozhovorů, které se týkají především prvně a posledně jmenované skupiny, se zdá, že za tímto poklesem jsou především časové a finanční důvody. Řada studentů totiž (z různých důvodů) regulérně či brigádně pracuje, což v kombinaci se studiem činí cestování časově velmi obtížným. U důchodců je tento pokles podle analýzy rozhovorů jednoznačně způsoben reálným snížením jejich „kupní síly“.

Narátoři v určitých profesích, na určitých pracovních pozicích nebo v určitém věku zmiňují také další typ výjezdů: pracovní a studijní pobyty, případně služební cesty. Škála vzpomínek s nimi spojených nabývá neuvěřitelné šíře a pestrosti, díky čemuž by si zasloužily zvláštní studii, a proto se zde zaměřím alespoň na základní kontury tohoto „typu cestování“. Stejně jako v případech předešlých i tyto cesty bývají mnohdy ve volných („mimopracovních“) chvílích kombinovány s poznávací turistikou nebo s nákupy. Ze struktury i obsahu vzpomínek je zřejmé, že pro mnohé narátory znamenal zahraniční pobyt jedinečnou příležitost, aby si udělali „na vlastní oči“ hlubší a detailnější srovnání života doma a v cizí zemi, zejména pokud pobývali v zahraničí delší dobu. Často pak v návaznosti na to z jejich svědectví vyplývá, že jedinečná zkušenost s cizím prostředím měla zásadní vliv na další profesní či osobní život jich samotných, případně i jejich blízkých. Právě možnost svobodně vyjet do zahraničí za prací či studiem narátory starších ročníků zmiňovali jako jeden z rozdílů, které definují život jejich vlastní generace a generace jejich dětí či vnoučat dospívajících po listopadu 1989.

Posledním typem výjezdů, které mají takřka nadčasovou tradici, jsou návštěvy příbuzných žijících v zahraničí. Také ony v sobě často kombinovaly řadu výše uvedených rysů předešlých typů cestování (například poznávání či konzum). Řada migračních vln, ale také posuny hranic, utváření nových států a s nimi spojených mocenských a administrativních bariér v průběhu dvacátého století rozdělily mnoho rodin ve střední Evropě do nových státních celků, často napříč geopolitickými sférami. Tyto události a procesy se samozřejmě významně projeví na fungování do té doby běžné „rodinné komunikace“. Ačkoliv již komunistický režim v Československu se na sklonku své existence stavěl poměrně vstřícně k návštěvám příbuzných přes

108 Statistiky udávají, že letecky v roce 2011 cestovalo do zahraničí čtrnáct procent občanů ČR (viz tamtéž).

109 Ze skupiny studentů a učňů v roce 2000 nebylo na dovolené jedenáct procent, v roce 2011 již čtvrtina; u dělníků tento podíl ve stejných letech vzrostl z pětiny na pětatřicet procent a u důchodců ze sedmačtyřiceti na sedmdesát procent. (Viz *Dovolená 2011: Tisková zpráva CVVM*, s. 1 n. – viz pozn. 102.)

železnou oponu oběma směry, teprve po listopadu 1989 padla veškerá omezení. Tuto změnu reflektují také narátoři výše uvedených rozhovorů. Mnohdy mezi jejich vzpomínkami je patrný skrytý dovětek, že s otevíráním hranic po roce 1989 návštěvy (hlavně „západních“) rodinných příslušníků začaly rapidně ztrácet svůj do té doby výjimečný charakter. S trochou nadsázky je možné podotknout, že zahraniční příbuzní se mnoha narátorům přiblížili natolik, že jim v podstatě „zevšedněli“. Podobně jako letecká doprava, jejímž prostřednictvím za nimi často cestovali...

Kdybych měl shrnout některé další typické rysy prvních let polistopadového cestování, které vyplynuly z analýzy rozhovorů i z dalších pramenů, byly to především omezené možnosti českých cestujících co do kupní síly. Od tohoto faktu se odvíjela jejich snaha v zahraničí co nejefektivněji „vyjít“ s dostupnými devizovými prostředky, a to i za cenu osobního nepohodlí v průběhu cesty. Tato nápadná „šetřivost“ v mnoha oblastech, provázející zejména poznávací a turisticky laděné pobyty, bývala terčem pozornosti (a leckdy i ironických komentářů či posměchu) ze strany obyvatel cizích zemí, místy a spíše skrytě ale i od provozovatelů hromadných zájezdů. Stala se součástí stereotypu „Čechů na cestách“, který byl i ztvárněn v populárních literárních či filmových obrazech.¹¹⁰

Ze vzpomínek narátorů na výjezdy do zahraničí na sklonku devadesátých let nebo po přelomu tisíciletí už je znát posun v kvalitě a komfortu cestování. Dopravu starými autobusy nahradily luxusní dálkové autokary nebo letecké spoje, spaní „na divoko“ v přírodě nebo pod stany v kempech vystřídalo ubytování v apartmánech či hotelech, místo konzumace podomácku připravené stravy a přivezených zásob (řízků, paštik či konzerv) čeští turisté mnohem častěji vyhledávali místní restaurace nebo si nakupovali potraviny na místě.¹¹¹ Někteří narátoři dokonce uvádějí, že po pádu komunistického režimu fakticky veškeré své dovolené trávili v zahraničí (včetně značně exotických destinací), kde se cítí ve srovnání s místními poměry daleko spokojenější. I z těchto vyjádření je patrný vzrůst životní úrovně a cestovních možností alespoň části české populace, zejména po roce 2000. V líčeních je také patrný posun od hromadné zájezdové turistiky k výjezdům v individuální režii, uzpůsobeným „na míru“ konkrétním potřebám; šlo o komplementární trend k tendenci užívat si při zahraničních pobytech pohodlí prostřednictvím intenzivnějšího využívání

110 K šíření tohoto stereotypu přispěly například filmové komedie režiséra Zdeňka Trošky *Slunce, seno, erotika* (1991) nebo *Trhala fialky dynamitem* (1992), ale především román Michala Viewegha *Účastníci zájezdu* z roku 1996 a film natočený o deset let později režisérem Jiřím Vejdělkem.

111 Jako velmi úsměvné se z dnešního pohledu mohou jevit slova jednoho z představitelů asociací cestovních kanceláří z poloviny 90. let, kdy na tiskové konferenci mimo jiné upozorňoval, že je třeba české cestující veřejnosti vysvětlovat řadu jevů běžných v západním cestovním ruchu. Zaujme například upozornění, že zklamané klienty, kteří odřeknou zájezd na poslední chvíli z důvodu nemoci, lze jen těžko odškodnit, pokud nejsou komplexně na cesty pojištěni, nebo poznámka, že takzvané švédské stoly v hotelech, vnímané českými turisty jako synonymum hojnosti, jsou prostě formou podávání pokrmů. (Výsledky sezóny jsou dobré, ale mohly být daleko lepší – viz pozn. 38.)

Švédské stoly v hotelech západních či středomořských turistických destinací připadaly mnohým Čechům po roce 1989 jako příslovečné rohy hojnosti. Čeští turisté v hotelu v chorvatské Poreči, léto 2003 (foto soukromá sbírka Pavlína Fialové)

služeb cestovních kanceláří, jak to dokládají jiné prameny.¹¹² Tento trend zřejmě souvisí také s rostoucím sebevědomím a „zcestovalostí“ českých turistů (včetně jazykových znalostí) a také s rozšířením možností předem se informovat o žádaných destinacích. Informační revoluce uskutečněná prostřednictvím internetu a dalších technologií způsobila velký posun v základech fungování celého odvětví cestovního ruchu, od informovanosti cestujících přes marketing a nové způsoby prezentace cílových destinací až po vlastní realizaci prodeje.¹¹³

Podle údajů z odborné literatury a ze statistik čeští turisté po celá devadesátá léta nejčastěji navštěvovali šestici zemí, které se pouze střídaly v pořadí: Chorvatsko, Slovensko, Itálii, Řecko, Španělsko a Francii.¹¹⁴ Zhruba o desetiletí později (2009)

¹¹² Výzkumy veřejného mínění uvádějí, že v roce 1993 13 procent respondentů při organizaci své zahraniční dovolené využívalo služeb cestovních kanceláří. Na přelomu tisíciletí (2000) to bylo 22 procent respondentů a v roce 2011 již 30 procent dotázaných. (Viz *Dovolená 2011: Tisková zpráva CVVM*, s. 2 – viz pozn. 102.)

¹¹³ Například v roce 2001 byly ještě všechny zájezdy v ČR prodány v „kamenných“ pobočkách cestovních kanceláří, o deset let později již třicet procent zájezdů bylo prodáno prostřednictvím internetu (viz OKAMURA, T.: Jak se vyvíjely ceny zájezdů od roku 1989 [online] – viz pozn. 99).

¹¹⁴ Viz HAMARNEHOVÁ, I. – ŠENKOVÁ, A.: Analytický pohled na vývoj vybraných ukazatelů cestovního ruchu v České republice a Slovenské republice v období 1989–2010, s. 14 (viz pozn. 8).

se pořadí oblíbenosti příliš nezměnilo, když se do první šestice pouze „vklínilo“ Rakousko díky stoupající popularitě zimních dovolených trávených v rakouských Alpách. Sedmé místo v pořadí pak obsadil Egypt jako vůbec jediná mimoevropská destinace Čechů v první desítce návštěvnosti; dá se ale předpokládat, že dnes toto postavení ztratil v důsledku tamní nestability a hrozeb teroristických útoků na turisty.¹¹⁵ Zdá se tedy, že Češi jako turisté – ať již kvůli finančním možnostem, či subjektivním preferencím – jsou zkrátka věrní Evropě.

Místo zahraničního cestování v dějinách české polistopadové společnosti

V cestování českých občanů do zahraničí po listopadu 1989 jsou patrné rysy kontinuity i diskontinuity s předešlým obdobím. Návaznost je možné spatřovat (i v reflexi narátorů) v tom, že tyto cesty tvořily buď součást profesního života, volnočasových aktivit (ponejvíce dovolených), anebo příbuzenských kontaktů, ovšem v mnoha ohledech v daleko menší míře než dnes. Přelom osmdesátých a devadesátých let znamenal naopak „cestovní revoluci“ v pádu administrativních a devizových omezení, zejména pak u cest do zemí kapitalistického Západu.¹¹⁶ V jedinečně příhodných mezinárodních a geopolitických poměrech po pádu železné opony byly dalšími mezníky (nejen) z pohledu svobody pohybu vstup České republiky do Evropské unie (2004), poté do schengenského prostoru (2007) a postupné rušení vízového styku s evropskými zeměmi v devadesátých letech a posléze se Spojenými státy americkými (2008). Rozmach cestování naopak podvazovala výše zmíněná zprísněná bezpečnostní opatření na letištích po teroristických útocích z 11. září 2001 a později také důsledky globální ekonomické krize z let 2007 a 2008, ve středoevropském měřítku pak i zavedení eura v sousedním Slovensku v roce 2009; obě tyto události vedly k poklesu zájmu o cestování do zahraničí z České republiky. Pokud jde o domácí faktory, transformace československého a českého hospodářství po roce 1989, která byla založena na strategii „otevírání se světu“, přinášela pro cestovní ruch vedle převažujících pozitiv i některé rozporné či negativní efekty. „Skoková“ liberalizace cen a devizová politika sice podpořily cestování do zahraničí, současně ale vedly k (dočasnému)

115 Žebříček „TOP 10“ popularity zemí mezi českými turisty byl v roce 2009 následující: Chorvatsko (814 000 turistů), Slovensko (662 000), Itálie (553 000), Řecko (393 000), Rakousko (257 000), Francie (184 000), Egypt (177 000), Velká Británie (145 000), Maďarsko (119 000) a Španělsko (118 000). Viz HAMARNEHOVÁ, I.: Vývoj cestovního ruchu v České republice a Slovenské republice, s. 31 (viz pozn. 8). O vývoji v Egyptě ve vztahu k cestovnímu ruchu viz např. ZBAVITELOVÁ, Gita: Egypt: Útok na turisty – nová strategie teroristů. In: *Neviditelný pes* [online]. 21.02.2014 [cit. 2015-03-04]. Dostupné z: http://neviditelnypes.lidovky.cz/egypt-utok-na-turisty-nova-strategie-teroristu-ft7-/p_zahranici.aspx?c=A140219_201906_p_zahranici_wag.

116 K podobným závěrům dospěla na základě dotazníkových šetření ve své bakalářské práci Češi a výjezdový mezinárodní turismus: *Dlouhodobá perspektiva* také Martina Michálková (viz pozn. 26).

Cesty českých turistů na letní dovolenou směřují od poloviny devadesátých let stále častěji také mimo Evropu. V severní Africe si jejich oblibu vedle Egypta získalo i Tunisko (foto 2007, soukromá sbírka Pavlína Fialové)

poklesu kupní síly českých turistů. O důsledcích radikálního uvolnění pravidel pro vznik a fungování cestovních kanceláří v devadesátých letech zde již byla řeč.

Ať už díky, či naopak navzdory politickým a hospodářským skutečnostem ustaveným po roce 1989 mohli čeští občané trávit svůj volný čas cestováním, navštěvovat příbuzné, naplňovat své pracovní či studijní povinnosti nebo třeba jen jezdit nakupovat do zahraničí bez podstatnějších omezení, která těmto způsobům seberealizace stála v cestě v předlistopadovém Československu. Jak je patrné ze statistik, zájem Čechů o zahraniční cestování dosáhl svého vrcholu po polovině devadesátých let a poté začal celkově klesat. Hektický tep dějin se navracel ke svému každodennímu rytmu a také samotné odvětví cestovního ruchu se postupně stabilizovalo.

Zároveň v historii cestování působily i dlouhodobé trendy, na něž měly jednotlivé události „velkých dějin“ pouze velmi malý nebo vůbec žádný vliv. V prvé řadě česká společnost patřila co do způsobů trávení volného času k poměrně vyspělým zemím, neboť platformy *leisure society* (a v jejím rámci i cestovního ruchu) se zde vytvářely již od druhé poloviny 19. století a nejpozději od druhé poloviny padesátých let minulého století pak nabyly masových měřítek.¹¹⁷ Již v komunistickém Československu se podle mého názoru v českém prostředí formoval pomyslný *homo turisticus*, nejen jako nositel specifického způsobu trávení volného času, ale i jako projev moderního

¹¹⁷ Viz FRANKE, A. a kol.: *Rukověť cestovního ruchu*, s. 39–83 (viz pozn. 2).

dobového životního stylu obecně.¹¹⁸ Konec devadesátých let, a zejména doba po přelomu tisíciletí znamenaly pro mnohé Čechy a Češky, jimž přály jejich hmotné či osobní poměry, přechod do „cestovního režimu“ běžného v dalších turisticky vyspělých evropských či mimoevropských zemích. V jistém ohledu je možné jako příklon k dlouhodobým („západním“) trendům interpretovat také postupnou změnu cestovních preferencí českých občanů, kteří stále častěji tráví zahraniční dovolené mimo hlavní sezonu (ať už letní, či zimní) a míří například za teplým mořem i v podzimních či zimních měsících, případně tráví více kratších dovolených během celého roku.¹¹⁹

Jako dobré vodítko pro zhodnocení fenoménu zahraničního cestování v České republice se jeví orientační srovnání s blízkými státy, národy a společnostmi, u kterých bychom vzhledem k sociokulturní příbuznosti (a dílem i historické zkušenosti) mohli předpokládat stejné „cestovní návyky“. V prvé řadě to platí pro Slovensko. Zde vyvrcholila éra „cestovní horečky“ s mírným zpožděním oproti České republice v roce 1998 (23,7 milionů osob cestujících do zahraničí) a lze konstatovat, že slovenští občané si od té doby udržují srovnatelnou míru cestovní mobility a vyznávají podobné preference cílových destinací jako Češi, ovšem údajně s nižší mírou vynaložených nákladů na jednotlivé cesty.¹²⁰ Polsko zaznamenalo vzhledem k ekonomickým problémům v devadesátých letech poněkud pozvolnější vzestup výjezdového cestovního ruchu, s kvantitativním vrcholem v roce 2000 (57 milionů výjezdů přes hranice).¹²¹ Podle srovnávacích statistik cestovního ruchu shromážděných Eurostatem jsou Češi obecně v rámci Evropy hodnoceni jako národ s velmi vysokým procentem účastníků cestovního ruchu v rámci populace nad patnáct let věku (73,5 procent v roce 2013), což nás řadí do skupiny „cestovatelsky náruživých“ národů, jako jsou například Němci, Irové, Francouzi nebo Rakušané.¹²²

118 K tomu ze sociologizujícího pohledu viz např. ŘÍHA, Josef: Cestování – součást moderního životního stylu. In: *Ročenka Hospodářských novin 2003*. Praha, Economia 2003, s. 213–218.

119 Viz též BERÁNEK, J.: Vývoj cestovního ruchu České republiky v období let 1989–2005, s. 127 (viz pozn. 8); viz též MICHÁLKOVÁ, M.: *Češi a výjezdový mezinárodní turismus*.

120 Viz HAMARNEHOVÁ, I.: Vývoj cestovního ruchu v České republice a Slovenské republice, s. 30 (viz pozn. 8).

121 V roce 1990 to bylo 22 milionů výjezdů za hranice, v roce 1993 31 milionů a v roce 1995 36 milionů. Na polském žebříčku turisticky nejnavštěvovanějších zemích se (na rozdíl od ČR) např. v roce 1998 na čele bezkonkurenčně drželo Německo (2,8 milionů výjezdů), za nímž následovala Itálie a Česká republika (po 900 tisících), Francie a Slovensko (po 650 tisících), Rakousko (550 tisíc) a Španělsko (500 tisíc). O deset let později (2008) na čele nadále zůstávalo Německo (1,3 milion), následované Českou republikou (650 tisíc), Velkou Británií, Slovenskem a Itálií (po 450 tisících), Francií a Nizozemím (po 350 tisících). (Viz Podstawy turystyki: Zagadnienia egzaminacyjne. In: *Sciaga.pl* [online]. [Cit. 2015-12-28.] Dostupné z: http://sciaga.pl/tekst/60456-61-podstawy_turystyki.) Pro rámcovou charakteristiku polského novodobého cestovního ruchu viz GRZYSCIEL, Piotr: Główne kierunki rozwoju turystyki w Polsce i na ziemiach polskich. In: *Cestování včera a dnes*, roč. 4, č. 3 (2007), s. 144–167; viz též LUBERDA, Małgorzata: Uczestnictwo Polaków w Krajowych i zagranicznych wyjazdach turystycznych i ich kierunki. In: *Rozprawy Naukowe Akademii Wychowania Fizycznego we Wrocławiu*, roč. 47 (2014), s. 13–21.

122 Mezi statisticky podchycenými národy Evropy se více na cestovním ruchu podílejí jen Dánové, Lucemburčané, Nizozemci, Finové a Švýcaři (viz Participation in

České výpravy za exotikou se v novém tisíciletí staly poměrně běžnou záležitostí. Jak ukazuje tento ceník jízd na slonovi v Indii, dvojí ceny pro místní a zahraniční turisty nebyly jen českou specialitou: Indové – 60 rupií, cizinci – 100 rupií. Bangalore, leden 2015 (foto soukromá sbírka Pavla Mückeho)

I přes celkovou relativní vyspělost „ideálního českého turisty“ je nutné nadále brát do úvahy setrvalé rozdíly v možnostech cestování (například časových nebo finančních) u jednotlivých sociálních vrstev obyvatelstva České republiky, jakož i regionální aspekty, zvláště mezi obyvatelstvem měst a venkova). Ačkoliv prognózy v oblasti cestovního ruchu, vyjádřené svého času například ústy představitelů Světové turistické organizace (*World Tourist Organisation*), jsou spíše optimistické, zůstává otázkou, do jaké míry se zde projeví mezinárodní události a trendy z posledních let, jako jsou nové vlny politického napětí (na Ukrajině, na Blízkém východě nebo v severní Africe) nebo náznaky přehodnocování teorie a praxe sociálního státu v Evropě (ústící často v jeho faktické omezování), mezi jehož výdobytky mimo jiné patří také možnost trávit „sociálně“ (a finančně) dostupnou dovolenou v zahraničí.¹²³

tourism for personal purposes (tourists as share of total population). In: Eurostat [online]. 11.08.2016 [cit. 2016-10-09]. Dostupné z: <http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=tin00186&plugin=1>.

- 123 Podle již zmiňovaných výzkumů veřejného mínění trávily např. letní dovolené v roce 2011 61,4 procenta českých občanů, což bylo o 8,5 procent méně než v roce 2000. V roce 1993 pak dvanáct procent respondentů uvedlo, že tráví zahraniční dovolenou organizovanou „od podniků“, zatímco v roce 2000 „podnikovou“ dovolenou v zahraničí

I když by si téma příjezdového cestovního ruchu určitě zasloužilo samostatné pojednání, bude snad užitečné zde na závěr připojit alespoň několik základních informací z této oblasti, které mohou doplnit výše nastíněný obraz o českém cestování do zahraničí. Také počty zahraničních turistů, kteří navštívili Českou republiku, se během devadesátých let zvyšovaly, až k pomyslnému vrcholu v roce 1999 s takřka sedmi a půl milionem turistů. Po přelomu tisíciletí jejich počet poklesl a na takřka celou dekádu se ustálil mezi šesti a sedmi miliony, aby v roce 2012 opět překročil sedmimilionovou hranici. Z porovnání takzvaných zdrojových zemí vyplývá, že dlouhodobým statistikám jednoznačně kralují Němci, jejichž návštěvnost u nás sice klesá, ale i tak je každoroční „německá vlna“ zhruba půldruhého milionu turistů pro český cestovní ruch zcela zásadní. Na dalších příčkách se pak s drobnými obměnami v pořadí od devadesátých let umísťují Slováci, Britové, Poláci, Italové, Američané, Nizozemci, Rakušané, Francouzi, Španělé a Rusové. Zejména v posledních několika letech občané Ruské federace přijíždějí do českých zemí ve stále větších počtech, což je pasuje (navzdory propadu rublu a vlivům ukrajinské krize) jednoznačně do role druhého nejpočetnějšího turistického národa u nás.

Odhady počtů zahraničních turistů v ČR ve vybraných letech za období 1993–2014 (v milionech) ¹²⁴

1993	1995	1997	1999	2000	2007	2009	2012	2014
3,6	4,5	6,6	7,4	6	6,7	6,1	7,2	8,1

K těmto orientačním údajům, které za sebou samozřejmě skrývají obrovský hmotný příjem deviz pro českou ekonomiku, bych jen dodal, že saldem na příjmové části účtu cestovního ruchu byly často „záplatovány“ mezery vznikající v českých rozpočtech (zejména státu, ale někdy i měst a obcí), a to bez ohledu na momentální politickou konstelaci. Právě tento rys kontinuity v českém cestovním ruchu mezi

uváděla už jen čtyři procenta respondentů a pro rok 2011 již takovou alternativu zpráva vůbec neuvádí. (Viz *Dovolená 2011: Tisková zpráva CVVM*, s. 1 n. – viz pozn. 102.) O poměrně optimistických prognózách rozvoje cestovního ruchu v globálním měřítku viz např. United Nations World Tourism Organisation: UNWTO Tourism Highlight. 2016 Edition. In: UNWTO [online]. [Cit. 2016-10-19]. Dostupné z: <http://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284418145>.

¹²⁴ Viz Analýza příjezdového cestovního ruchu 1992–2001. In: *Cestovní-ruch.cz* [online]. [Cit. 2015-03-07.] Dostupné z: <http://www.cestovni-ruch.cz/stat/stat/vyvoj1992-2001.pdf>; viz též Kompendium statistik cestovního ruchu v České republice. CzechTourism 2004. In: Ministerstvo pro místní rozvoj [online]. [Cit. 2015-03-07.] Dostupné z: <https://www.mmr.cz/cs/Regionalni-politika-a-cestovni-ruch/Cestovni-ruch/Statistiky-Analyzy/Archiv-statistik/Statistiky-cestovniho-ruchu-2004>; viz též Návštěvnost v hromadných ubytovacích zařízeních v ČR. In: CSU [online]. [Cit. 2016-09-03.] Dostupné z: https://www.czso.cz/documents/10180/46014658/crucr080817_211.xlsx/f7f3375a-ed41-4601-ae30-42a172006a2e?version=1.1.

předlistopadovým obdobím a po něm nebývá zcela patrný, byť si určitě zasluhuje pozornost.¹²⁵

Nakonec je namístě upozornit na úzkou a dlouhodobou spojitost výjezdového a domácího cestovního ruchu. Právě silná (třebaže někdy kolísající) poptávka českých obyvatel po trávení volného času v domácích rekreačních zařízeních je fenoménem, bez něhož by zůstal obraz českého cestování v uplynulém čtvrtstoletí pouze poloviční. Patří sem ale také statisíce chat a chalup, jimž někteří politici či odborníci předpovídali po roce 1989 postupný zánik ve prospěch budování komfortnějšího „prvního bydlení“ a častějšího trávení zahraničních dovolených. Vývoj však ukázal, že spíše opak je pravdou a naopak od přelomu tisíciletí fenomén „druhých domovů“ zažívá opět renesanci.¹²⁶ Historické zamyšlení o novodobém domácím cestovním ruchu by mohlo být námětem pro další pojednání. Vyzývaný polistopadový „návrat do Evropy“ totiž z různých důvodů pro mnoho českých občanů mohl také znamenat, že znovu objevili smysl staré moudrosti předků nabádající, že „všude dobře, doma však nejlip“.

Tento text vznikl s podporou Grantové agentury ČR v rámci projektu „‘Malé’ a ‘velké’ dějiny českého/československého cestování a cestovního ruchu (1945–1989)“, registrační číslo 15-08130S.

125 Pro období první republiky viz ŠTEMBERK, J.: *Fenomén cestovního ruchu*, s. 259–267 (viz pozn. 14); pro období tzv. normalizace viz FRANKE, A. a kol.: *Rukověť cestovního ruchu*, s. 26–29 (viz pozn. 2).

126 Blíže viz např. SCHINDLER-WISTEN, Petra: *O chalupách a lidech: Chalupářství v českých zemích v období tzv. normalizace a transformace*. Praha, Karolinum 2017. K podobným závěrům docházejí i nesměle se hlásí i sociologové na základě výzkumů veřejného mínění (viz *Dovolená 2011: Tisková zpráva CVVM*, s. 2).